

Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935): ο επιφανής οικονομολόγος, ιστορικός της οικονομίας και η βυζαντινή οικονομία.

90 έτη από της εκδημίας του και 150 έτη από της γεννήσεώς του

του

Χρήστου Π. Μπαλόγλου

chrisbaloglou62@gmail.com

Διάγραμμα της μελέτης

Αντί Προλόγου. - Εισαγωγή.-1-. Βίος, σπουδές και διδασκαλία. 1.1. Ο διδάσκαλος Ανδρεάδης όπως τον κρίνουν λογοτέχνες-μαθητές του στην Νομική Σχολή και μεταγενέστεροι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι. -2.- Ο Ανδρεάδης ως θεωρητικός της Δημοσίας Οικονομικής.-3.- Ο Ανδρεάδης ως ιστορικός της Δημοσίας Οικονομικής: Από της κλασσικής αρχαιότητας μέχρι και των ημερών του.-4.- Η συνεισφορά του Ανδρεάδη στην μελέτη της οικονομίας του Βυζαντίου. 4.1. Η συμβολή του Ανδρεάδη στην μεσαιωνική ελληνική οικονομική ιστορία. 4.2. Το Βυζάντιον στην *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*. 4.3. Η ενασχόληση με τους Ιουδαίους/Εβραίους στο Βυζάντιο. 4.4. Η ανάδειξη του βυζαντινολογικού έργου του Δημητρίου Βικέλα.- Τελικές παρατηρήσεις-Συμπεράσματα. Παράρτημα: Αφιερώματα. Βιβλιογραφία για τον Ανδρεάδη.

Αντί Προλόγου

Το 2025 συμπληρώνονται 90 έτη από της εκδημίας του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη, την αποφράδα ημέρα της 29^{ης} Μαΐου, και το 2026 συμπληρώνονται 150 έτη από της γεννήσεώς του, την 30^{ην} Νοεμβρίου/12^{ην} Δεκεμβρίου 1876. Η διπλή αυτή επέτειος παρέχει την πρόσφορη αφορμή για μια αποτίμηση του βυζαντινολογικού του έργου, το οποίο συνιστά μία από τις πολλές πτυχές του πολυδιαστάτου, συγγραφικού και ερευνητικού του έργου και συνιστά ένα εγχείρημα, το οποίο δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα. Ευχαριστίες εκφράζονται στον εκδότη του επιστημονικού, ευφώνως γνωστού, διεθνώς καταξιωμένου περιοδικού συγγράμματος *Βυζαντινός Δόμος* (1987-), Αλέξη Γ. Κ. Σαββίδη¹, Ομότιμο Καθηγητή Βυζαντινής και Μεσαιωνικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Σπουδών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Καλαμάτα), Αντιπρόεδρο της γεραράς, πολυβραβευμένης, διασήμου ανά τον Ποντιακό Ελληνισμό Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, για την ευγενή καλωσύνη του, όπως αποδεχθεί σχετική μου πρόταση για την ένταξη της αφιερωματικής μελέτης στον παρόντα τόμο.

1. Πβ. Αριστείδη Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑ «Ο Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης ως επιστήμονας, ως δάσκαλος και ως άνθρωπος», *Νέδα. Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου* 3 (2019-2020), σσ. 473-496.

Εισαγωγή

«Στην Ελλάδα, σε αντίθεση με πολλές άλλες χώρες, υπάρχει συχνά πλήρης άγνοια από τις νεώτερες γενιές για τους επιστήμονες των παλαιότερων χρόνων, πολλοί από τους οποίους έχουν συμβάλει σημαντικά στην επιστημονική πρόοδο, όχι μόνον σε ελληνικά, αλλά και σε ευρύτερα διεθνή επίπεδα. Αν περιορισθεί κανείς μόνον στους Ακαδημαϊκούς που εξέλιπαν πρίν από σαράντα – πενήντα χρόνια, θα ανεύρει εξέχουσες προσωπικότητες, που ελάμπρυναν τον κλάδο της επιστήμης που υπηρέτησαν και άφησαν χρήσιμα διδάγματα, που οι σύγχρονοι Έλληνες αγνοούν παντελώς. Και νομίζω πως η Ακαδημία πρέπει να αναλάβει την πρωτοβουλία να παρουσιάσει το έργο και τα διδάγματα των παλαιότερων μελών της, με την ευκαιρία κάποιας επετείου»².

Η διαπίστωση του αειμνήστου ακαδημαϊκού Αγγέλου Θ. Αγγελόπουλου [Βλαχόρραφτη Γορτυνίας 6 Ιανουαρίου 1904-Αθήνα 27 Απριλίου 1995]³ για τους επιστήμονες των παλαιότερων χρόνων και την πλήρη άγνοια που διατηρούν οι νεώτερες γενιές για τα επιτεύγματα και την συμβολή τους στην επιστημονική πρόοδο ήταν προφανώς καιρία την εποχή που την διατύπωνε. Παρόλα αυτά παραμένει έως σήμερα περισσότερο ίσως επίκαιρη παρά ποτέ. Και αυτό, διότι η σχετική πρόοδος που έχει συντελεσθεί στον κλάδο και της επιστημολογίας και της ιστορίας και φιλοσοφίας των επιστημών, παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις, παραμένει ελάχιστη έως αμελητέα. Η επιστημονική βιογραφία αλλά και η σχετική με την ιστορία της επιστήμης βιβλιογραφία, για

2. Α. Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. 50 χρόνια από το θάνατό του», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 61(Β')(1986), σσ. 435-450, εδώ σ. 435. Το κείμενο αναδημοσιεύθηκε αυτούσιο στην επανέκδοση του κορυφαίου έργου του Ανδρέα Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Α'. Από των Ομηρικών μέχρι των ελληνομακεδονικών χρόνων. Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη. Εισαγωγή και συμπληρωματική βιβλιογραφία Χρήστου Π. Μπαλόγλου. Αθήνα, εκδόσεις Παπαδήμα, 1992, σσ. VII-XXII. Αναδημοσιεύθηκε με τον τίτλο Α. Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ «Η πνευματική κληρονομιά του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη», *The Athens Review of Books*, έτ. 13^{ον} (τχ. 142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 55-59, χωρίς καμία αναφορά από τους επιμελητές του αφιερώματος στην έκδοση του 1992.

3. Θεμελιακό για τον βίο του Αγγελόπουλου έργο παραμένει το βιβλίο του Γιάννη Λ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Αγγελος Θ. Αγγελόπουλος 1904-1995. Μία λαμπρή προσωπικότητα*. Πρόλογος Δημητρίου Α. Αγγελόπουλου, Μαρίας-Χριστίνας Αγγελόπουλου-Μπιλιμάτση. Αθήνα, εκδόσεις Ν. & Σ. Μπατσιούλας, 2020. Αφθονο υλικό παρέχει το εν μέρει αυτοβιογραφικό έργο του Αγγέλου Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*. Ένα βιβλίο-συνέντευξη στον Σοφοκλή Γ. Δημητρακόπουλο. 3^η έκδοση. Αθήνα, εκδόσεις Παρουσία, 1994. Βλ. Λουκά ΠΑΤΡΑ, *Εξουσία και Διανόηση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα ή Ιστορία του πολιτικού διμορφισμού στη νεοελληνική πολιτική κοινωνία (1837-2004)*, τόμ. Β'. *Σύγχρονη Ελλάδα (1941-2004)*. Αθήνα, εκδόσεις Το Οικονομικόν, 2005, σσ. 708-716 και *passim*. Για μία πρόσφατη αξιολόγηση της συμβολής του στην Δημοσία Οικονομική πβ. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «Αγγελος Θ. Αγγελόπουλος. Δημοσία Οικονομική και Οικονομική Ανάπτυξη. 30 έτη από της εκδημίας του», *Ξενοφών* 10 (2025), σσ. 36-57. ΙΔΙΟΥ «Αγγελος Θ. Αγγελόπουλος (1904-1995). Η συνεισφορά του στην Δημοσία Οικονομική και στην Οικονομική της Αναπτύξεως. Η μερίμνά του για τον Τρίτο Κόσμο. Τριάντα χρόνια από της εκδημίας του», *Ανάλεκτα Ανθρωπιστικών Επιστημών* 5 (2025), σσ. 5-36.

τους κλάδους και τις προσωπικότητες που την υπηρέτησαν και την ελάμπρυναν, όπως θα έλεγε και ο Α. Αγγελόπουλος, εξακολουθεί να παραμένει αναμικτή στην χώρα μας.

Μία τέτοια περίπτωση ήταν ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο οποίος στον βραχύ χρονικά βίον του κατόρθωσε να ανοίξει νέους δρόμους, όχι μόνον στο επιστημονικό και ερευνητικό πεδίο, αλλά και στον κοινωνικό χώρο. Χωρίς η παρούσα μελέτη να φιλοδοξεί να είναι μία βιογραφία, δεδομένου ότι συνιστά μία αποτίμηση και αξιολόγηση της συνεισφοράς του στις βυζαντινές σπουδές και στην βυζαντινή γραμματεία, παρόλα αυτά θα παρακολουθήσουμε την πορεία του.

Ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης ανήκε στην κατηγορία εκείνη των μεγάλων ανδρών, οι οποίοι επηρέασαν την εποχή τους, άφησαν το στίγμα τους και το έργο τους έχει μείνει έως σήμερα κλασσικό και εν μέρει και μοναδικό. Ως πνευματικός άνθρωπος, προέβαλε την αγάπην του προς τα κλασσικά Γράμματα, ως φιλέρευνον πνεύμα, φιλομαθής και πολυμαθής, ασχολήθηκε με πολλά αντικείμενα του επιστητού. Ως πανεπιστημιακός χαρακτηριζόταν για την πίστη του στον θρίαμβο του δικαίου και του αγαθού: «Σοφίας γάρ οὐ κατισχύει κακία».⁴ Κατά την πλέον κρίσιμη περίοδο για το ελληνικό κράτος, συγγράφει και διακονεί την επιστήμη μεταξύ δύο χρεωκοπιών (1893-1932), σε μία περίοδο με πολλαπλές προκλήσεις για το ελληνικό κράτος: η ενσωμάτωση των νέων εδαφών μετά τους δύο νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), τον Α΄ Βαλκανικό [4.10.1912-17.5.1913] και τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο [1/13 Ιουνίου 1913-28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913], ο Εθνικός Διχασμός (1916-1917) και η συνακόλουθη συμμετοχή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η επώδυνη Μικρασιατική Εκστρατεία (2 Μαΐου 1919- 30 Αυγούστου 1922) με την οδυνηρή Καταστροφή (Σεπτέμβριος 1922), το ζήτημα των προσφύγων⁵, η δικτατορία του Θ. Παγκάλου (1925-1926), η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, η οποία ευρίσκει την ελληνική οικονομία απροετοίμαστη και τέλος το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935.

Στο παρόν κείμενο περιγράφονται ο βίος, οι σπουδές του, το συγγραφικόν του έργο και η εν γένει δράση του (Ενότητα 1). Στην διδασκαλία του παρατίθενται γνώμες πολλών γνωστών μαθητών του στην Νομική Σχολή, οι οποίοι κατέστησαν περιώνυμοι νομικοί και διάσημοι λογοτέχνες. Το συγγραφικόν του έργον, μοναδικό για την ευρύτητα και πολυμέρεια, παρακολουθείται όσον αφορά, πρώτον, στην συνεισφορά του στην Δημοσία Οικονομική (ενότητα 2), δεύτερον, στην συνεισφορά του στην δημοσιονομική ιστορία από της αρχαιότητας μέχρι και των ημερών του (ενότητα 3) και τρίτον, την ιδιαίτερη ενασχόληση με το Βυζάντιο και τα ειδικά θέματα της βυζαντινής οικονο-

4. Σοφία Σολομώντος ζ΄ 30 :«τοῦτο μὲν γὰρ διαδέχεται νύξ, σοφία δὲ οὐ κατισχύει κακία».

5. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή συγκροτήθηκε επιτροπή για τον υπολογισμό των ωμοτήτων και λοιπών καταστροφών που υπέστη ο Ελληνισμός κατά την Μικρασιατική Καταστροφή. Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο Ανδρεάδης και αντιπρόεδρος ο Μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος [Χατζησταύρου], αποκρισάριος τότε του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Αθήνα. Για τις σχετικές μαρτυρίες πβ. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «Ο Χρυσόστομος Χατζησταύρου Μητροπολίτης Εφέσου και Αποκρισάριος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν Ελλάδι», *Μικρασιατικά Χρονικά* 24 (2011), σσ. 333-342.

μίας, όπως τα δημόσια οικονομικά, το νόμισμα, η εκπαίδευση, το δημογραφικό (ενότητα 4). Τα Συμπεράσματα και οι τελικές κρίσεις ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της έρευνής. Ακολουθεί ένα Παράρτημα, στο οποίο καταγράφονται τα κατά καιρούς αφιερώματα για το έργο του, καθώς και οι επανεκδόσεις των έργων του. Τούτο συνιστά μία βιβλιογραφία για τον Ανδρεάδη, ο οποίος παραμένει ο πλέον αναγνωρισμένος Έλληνας οικονομολόγος και ιστορικός της οικονομίας διεθνώς.

1. Βίος, σπουδές και διδασκαλία

Γεννημένος ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης στην Κέρκυρα την 30^η Νοεμβρίου/12^η Δεκεμβρίου 1876 από πατέρα Κρητικό και μητέρα Χιώτισσα- από τον οίκο των Ροδοκανάκηδων⁶-, ως το μεγαλύτερο τέκνο μιας πενταμελούς οικογένειας, με άλλες δύο αδελφές, την Ευτέρπη⁷ και την Ιουλία⁸, ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην γενέτειρά του (1892), όπου είχε την τύχη να μαθητεύσει κοντά στον Ιωάννη Ρωμάνο [Κέρκυρα 2 Μαρτίου 1836-24 Μαρτίου 1892]⁹, έναν εξέχοντα λόγιο και ιστορικό της Κερκύρας, διευθυντή του Γυμνασίου Κερκύρας, συγγραφέα της *Ιστορίας του Δεσποτά-*

6. Ο οίκος των Ροδοκανάκηδων διακρινόταν στη Χίο με διάφορα παρωνύμια (παρτσούκλια), όπως Βλάχοι, Ντηράτοι, Μερελέδες και Σακολέβηδες. Στον κλάδο των Βλάχων ανήκε η εκ μητρός μάμη του Ανδρεάδη Ευτέρπη Α. Μικρουλάκη [1818-1888], αδελφή της Κορνηλίας Α. Ροΐδου [1814-1907], μητέρας του συγγραφέα Εμμ. Ροΐδη. Βλ. Δημητρίου Π. ΠΕΤΡΟΚΟΚΚΙΝΟΥ «Η μητέρα του Ανδρεάδη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 7 Ιουλίου 1935, σ. 2, αναδημοσιευμένο σε *The Athens Review of Books*, έτ. 13^ο (τχ. 142) (Σεπτέμβριος 2022), σ. 54. Ο Ανδρεάδης θα ασχοληθεί συστηματικά με τον Ροΐδη, θα εκδώσει με τον Δημήτριο Πετροκόκκινο τα Άπαντα και θα σκιαγραφήσει την μητέρα του Ροΐδη και θεία του Κορνηλία. Πβ. Ανδρέας Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Ροϊδικά Μελετήματα 1911-1934*. Φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτη Μουλλά. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2010, όπου και εκτενή, εμπειριστατωμένα «Προλεγόμενα» (σσ. 9-41) του επιμελητή. Πβ. για την έκδοση αυτή την βιβλιοκρισία του Βαγγέλη ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ «Ένας σημαντικός βιογράφος του Ροΐδη», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Σάββατο 23 Οκτωβρίου 2010 και την αναλυτική με κριτικές επισημάνσεις βιβλιοκρισία του Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, στην *Μνημοσύνη* ΙΗ' (2010-2012), σσ. 362-368.

7. Η Ευτέρπη παντρεύθηκε τον Θεόδωρο Λάσκαρι [1858-1940], γόνο αριστοκρατικής οικογένειας στην Κέρκυρα. Από τον γάμο τους απέκτησαν δύο παιδιά, τον Σταμάτη Λάσκαρι [1896-1960], διπλωμάτη, συγγραφέα και ιστορικό της διπλωματίας, υφηγητή της Διπλωματικής Ιστορίας στην Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ (1930) και τον Μιχαήλ Λάσκαρι [Κέρκυρα 29.11.1903-Θεσσαλονίκη 7.11.1965], ιδρυτικό καθηγητή της ιστορίας των λαών της Χερσονήσου του Αίμου στην Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ., βυζαντινολόγο, με φήμη διεθνή, όπως και ο θείος του.

8. Η Ιουλία Ανδρεάδη [Κέρκυρα 1883-Ιωάννινα 30.12.1940], υπήρξε εθελόντρια του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-1941) και προσέφερε πολλαπλές υπηρεσίες για την περίθαλψη των τραυματιών στα Ιωάννινα. Για τις υπηρεσίες της βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών με το Μαυρογένειον Βραβείον. Πβ. Κατίνας ΠΑΠΑ «Ιουλία Ανδρεάδη(1883-30.12.1940)», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11 (1965), σσ. 149-152.

9. Για την προσωπικότητα και το έργο του βλ. Σπυρίδωνος ΛΑΜΠΡΟΥ, *Λόγοι και Άρθρα*. Αθήναι, Σακελλαρίου, 1892, σσ. 593-594. Λαυρεντίου ΒΡΟΚΙΝΗ, Έργα, τόμ. Β'. σε *Κερκυραϊκά Χρονικά* 17(1973), σσ. 375-412.

του της Ηπείρου¹⁰. Ο «ερευνητής ευπατρίδης», όπως τον χαρακτηρίζει ο Σπυρίδων Λάμπρος [Κέρκυρα 8/20 Απριλίου 1851-Κηφισιά Αττικής 23 Ιουλίου /5 Αυγούστου 1919]¹¹, φαίνεται ότι άσκησε σημαντική επίδραση στον Ανδρεάδη, όσον αφορά στην κατεύθυνση των σπουδών του και την ενασχόλησή του με την Επτανησιακή Οικονομική Ιστορία. Είναι άκρως ενδιαφέρον, ότι ο Ανδρεάδης αναφέρεται στους δασκάλους του, κάτι που δυστυχώς σπάνια πράττουν οι νέοι επιστήμονες. Τούτο είναι ένα φαινόμενο που δείχνει έλλειψη σεβασμού και αγνωμοσύνης, κάτι που δεν συνέβη με τον Ανδρεάδη.¹² Αντιθέτως, ο Ανδρεάδης θα χαρακτηρίσει τον Ρωμάνο «ο σοφός ημών διδάσκαλος»¹³, ενώ παράλληλα, η περισπούδαστη μελέτη του Ρωμάνου για την εβραϊκή κοινότητα Κερκύρας¹⁴ είχε ασκήσει αποφασιστική επίδραση στον Ανδρεάδη.

Στην Κέρκυρα των εφηβικών χρόνων του Ανδρεάδη έχει παύσει να λειτουργεί το τέμενος των Μουσών, η Ιόνιος Ακαδημία¹⁵, από το 1864, και οι πλέον γνωστοί καθη-

10. Ιωάννου ΡΩΜΑΝΟΥ, *Ιστορία του Δεσποτάτου της Ηπείρου*. Κέρκυρα 1884.

11. Σπυρίδωνος ΛΑΜΠΡΟΥ «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», εν *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου* (20-22 Μαΐου 1914). Εν Αθήναις, τυπογραφείον Πετράκου, 1915, σσ. 299-327, εδώ σελ. 305.

12. Πβ. ανάλογες επισημάνσεις του Αλέξη Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ «Κωνσταντίνος Ι. Αμαντος (1874-1960). Απότιση άξιας τιμής μετά εξήντα έτη: Μία πρόσφατη σημαντική συλλογική συμβολή στη νεοελληνική ιστοριογραφία», *ΒΔ* 31 (2023), σσ. 367-392, εδώ σσ. 380-381.

13. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τόμ. Α'. Αθήναι 1914, σελ. 20, σημ. 1. Το δίτομο έργο έχει εκδοθή αναστατικά από τις εκδόσεις Διον. Ν. Καραβία με ευρετήρια από τον Χ. Π. Μπαλόγλου. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Διον. Ν. Καραβία, 1994 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 254. Σειρά Νεοελληνικής Οικονομικής Ιστορίας Γ].

14. Ιωάννη ΡΩΜΑΝΟΥ «Η Εβραϊκή Κοινότης εν Κερκύρα», *Πανδώρα*, τόμ. ΚΒ', φυλ. 518. Η μελέτη μεταφράστηκε στα γαλλικά και δημοσιεύθηκε στην *Revue des Études Juives*, XXXIII, nos 69-74.

15. Υπήρχε παλαιόν έθος και κατά μίμηση των ιταλικών προτύπων να ιδρύονται στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας σύλλογοι ή «ακαδημιαί» φιλολογικές, επιστημονικές ή και κοινωνικές. Ειδικότερα, το 1656 ιδρύθηκε η Ακαδημία των Εξησφαλισμένων (degli Assicurati, 1656-1716) και λίγο αργότερα η Ακαδημία των Ευκάρπων (dei Fertili), η οποία θα λειτουργήσει μέχρι του 1716. Το 1732 μία τρίτη Ακαδημία, των Περιπλανημένων (Quos Phoebus vocat errantes), θα κάνει την παρουσία της. Κατά την περίοδο της Γαλλοκρατίας, το 1808, θα ιδρυθεί από τους αυτοκρατορικούς Γάλλους, κατά τα πρότυπα του Ινστιτούτου της Αιγύπτου (Institut d' Égypte), η Ιονική Ακαδημία, η οποία θα λειτουργήσει μέχρι του έτους 1814 ως ερευνητικό κέντρο με τρεις Τάξεις. Ως συνέχεια της Ιονικής Ακαδημίας θεωρείται η Ιόνιος Ακαδημία, η οποία ιδρύθηκε από τον λόρδο Guilford, η οποία θα λειτουργήσει συνεχώς μέχρι το 1864 και θα είναι δομημένη σύμφωνα με το καθεστώς των σκωτικών Πανεπιστημίων. Για τα θέματα αυτά πβ. Ανδρέου ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΟΥ «Περί των εν Κερκύρα Ακαδημιών και των συγχρόνων αυταίς λογίων», εν ΙΔΙΟΥ, *Ιστορικών και Φιλολογικών Αναλέκτων* εκδιδόμενων υπό Μιχαήλ Α. Μουστοξίδου. Κέρκυρα 1872, σσ. 1-15. Διον. Α. ΖΑΚΥ-ΘΗΝΟΥ «Επί τή εκατοστή και πεντηκοστή επετείφ από της ιδρύσεως της Ιονίου Ακαδημίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 49 (1974) [δημοσ. 1975], 295*-302*, εδώ σσ. 295*- 296*. Πβ. Δημητρίου ΑΙΓΗΝΙΤΟΥ «Λόγος του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, κατά την εναρκτήριον συνεδρίαν της Ακαδημίας Αθηνών τή 25η Μαρτίου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1 (1926), 31-43. Βασιλείου Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Η Ακαδημία Αθηνών. Χρονογραφική προ-*

γητές της είτε είχαν διορισθεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως ο Νεόφυτος Βάμβας στη Φιλοσοφική Σχολή και ο Όθων Πυλαρινός στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ είτε είχαν αναλάβει αξιώματα εκτός της ελληνικής επικράτειας, όπως ο Πέτρος – Αρχιμήδης Βράϊλας-Αρμένης. Παρόλα αυτά, η πνευματική κίνηση, δίολου ευκαταφρόνητη, υφίστατο με επίκεντρο την Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, της οποίας ιδρυτικό μέλος ήταν ο Βράϊλας-Αρμένης. Ας μην λησμονούμε ότι κατά τα μέσα του ΙΘ΄ αιώνα η Κέρκυρα υπήρξε σημαντικό κέντρο των νεοελληνικών γραμμάτων και του πνευματικού φιλελληνισμού των Ιταλών προσφύγων της εποχής εκείνης, ενώ παράλληλα μεσουρανούσαν ο Ιάκωβος Πολυλάς, ο Γεράσιμος Μαρκοράς, ο Αντώνιος Μανούσος και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος.

Μετά την ολοκλήρωση των εγκυκλίων σπουδών του στην Κέρκυρα (1892), ο Ανδρεάδης ταξίδευσε στην Γαλλία, όπου σπούδασε αρχικά Νομικά και στη συνέχεια Οικονομικά. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στην Νομική Σχολή των Παρισίων, απ΄ όπου έλαβε διδακτορικό δίπλωμα στα Νομικά (1895) και Οικονομικά (1901), μετέβη στην Αγγλία, όπου συνέχισε την έρευνά του στο θέμα και αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής του. Ο Ανδρεάδης δεν θα διακόψει τις επαφές του με την γενέτειρά του κατά την διάρκεια των σπουδών του στην Εσπερία, αλλά θα την επισκέπτεται κατά την διάρκεια των διακοπών του. Θα έχει την ευκαιρία να συναναστραφεί τον Ιάκωβο Πολυλά [Κέρκυρα 1/13 Οκτωβρίου 1825- Κέρκυρα 15 Ιουλίου/5 Αυγούστου 1896], τον Γεράσιμο Μαρκορά [Κεφαλληνία 1826-Κέρκυρα 28.8.1911] και τον Λορέντζο Μαβίλη [Ιθάκη 6.9.1860-στην μάχη του Δρίσκου 28.11.1912]. Ο Ανδρεάδης αναγνωρίζει ότι «η Οικονομική Επιστήμη [...] είναι ήκιστα κατάλληλος προπαίδεια δια την κρίσιν έργου καθαρώς καλλιλογικού και καλλιτεχνικού»¹⁶ και αποφασίζει να ασχοληθεί με την βιογραφία, ένα είδος, το οποίο, όπως ο ίδιος αναφέρει, «ανθεί εν Αγγλία»¹⁷.

Εκκινώντας από την υπόθεση αυτή, θα βιογραφήσει εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες της Κέρκυρας, για να «ξαναδώσει στην δυστυχημένην μας Κέρκυρα ένα μέρος τουλάχιστον της φιλολογικής της αίγλης», όπως ο ίδιος γράφει¹⁸. Παράλληλα θα βιογραφήσει και ξένους διανοητές.

Οι σπουδές του στα Νομικά και ειδικά το αντικείμενο της διατριβής του στον χώρο του ποινικού δικαίου, δεν προοιωνίζαν με τίποτε την μελλοντική του κατεύθυνση

σωπογραφία. Αθήναι, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών 2019, σ. 15 [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 75].

16. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Εμμανουήλ Ροΐδης (Βιογραφικόν Σημείωμα)», σε ΕΡΓΑ, τόμ. Γ΄, σσ. 25-74, εδώ σ. 26. Το δημοσίευμα αυτό ανατυπώθηκε στο βιβλίο, Ανδρέας Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Ροϊδικά Μελετήματα 1911-1934*. Φιλολογική επιμέλεια Παν. Μουλλάς. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2010, σσ. 43-132, χωρίς όμως αναφορά στην έκδοση των ΕΡΓΩΝ.

17. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Εμμανουήλ Ροΐδης (Βιογραφικόν Σημείωμα)», σε ΕΡΓΑ, τόμ. Γ΄, σελ. 27.

18. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Ιάκωβος Πολυλάς. Τα τελευταία χρόνια της πολιτικής του ζωής», *Κερκυραϊκή Ανθολογία* 4(2) (1924), σσ. 5-15, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Γ΄, σσ. 149-156, εδώ σσ. 149-150.

στα Δημόσια Οικονομικά και ειδικότερα στην Δημοσιονομική Ιστορία. Ειδικότερα, το 1899 θα δημοσιεύσει την διδακτορική του διατριβή στα Νομικά, με τον τίτλον, *Les peines alternatives ou parallèles. Essai de théorie penale*. Paris 1899¹⁹ και το 1901 θα δημοσιεύσει την διατριβή του στα Οικονομικά, με τον τίτλον, *Essai sur la fondation et l'histoire de la Banque d'Angleterre (1694-1844)*. Paris 1901²⁰. Καθηγητής και εισηγητής της διατριβής του υπήρξε ο Pier Paul Leroy-Beaulieu [Saumur 9 Δεκεμβρίου 1843-Paris 9 Δεκεμβρίου 1916], ο οποίος το 1880 διαδέχθηκε τον πενθερό του Michel Chevalier [Limoges 13 Ιανουαρίου 1806-Lodève 18 Νοεμβρίου 1879] στο Collège de France. Ο Pier Paul Leroy-Beaulieu υπήρξε κορυφαίος εκπρόσωπος της ορθοδόξου πολιτικής οικονομίας στη Γαλλία και ο πλέον έντονος αντίπαλος των προστατευτικών και κολλεκτιβιστικών δογμάτων.

Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι ο Ανδρεάδης δεν θα εγκαταλείψει την Νομική επιστήμη, εάν αναλογισθούμε, ότι θα ασχοληθεί στα πλαίσια της Ακαδημίας του Διεθνούς Δικαίου της Χάγης το 1924 με το Διεθνές Δίκαιο. Στην Ακαδημία του Διεθνούς Δικαίου της Χάγης θα προβεί σε μία σειρά παραδόσεων με θέμα τους Διεθνείς Οικονομικούς Ελέγχους²¹. Με τις παραδόσεις αυτές υπήρξε ο Ανδρεάδης ο πρώτος που εγκαινίασε την συμμετοχή Ελλήνων διεθνολόγων –στο εξής αποκλειστικά νομικών–, στην Ακαδημία²².

Καρπός των ερευνών του στην Αγγλία ήταν η συγγραφή - με βάση την διδακτορική διατριβή-, της ιστορίας της Τραπεζικής της Αγγλίας, ένα έργο, το οποίο εξέδωσε σε δύο τόμους, με τον τίτλον, *Histoire de la Banque d'Angleterre*.²³ Το έργο αυτό μεταφράστηκε στην αγγλική γλώσσα το 1909 και στην ιαπωνική το 1932. Το δίτομο αυτό έργο περιλαμβάνει την ιστορία της Τραπεζικής της Αγγλίας από της ίδρυσής της το 1640 και περατούται το 1903. «Η εργασία, την οποία ο Ανδρεάδης φανερώνει στην Ιστορία της Τραπεζικής της Αγγλίας», γράφει ο Charles – Léon Lyon-Caen [25 Δεκεμβρίου 1843-17 Δεκεμβρίου 1935] στον Πρόλογο της γαλλικής, πρωτότυπης έκδοσης, «καλύπτει ένα κενό και μάλιστα με τον καλύτερο τρόπο».

19. A. M. ANDRÉADÈS, *Les peines alternatives ou parallèles. Essai de théorie penale*. Paris 1899, 197pp.

20. A. M. ANDRÉADÈS, *Essai sur la fondation et l'histoire de la Banque d'Angleterre (1694-1844)*. Paris 1901, pp. XII+376.

21. A. M. ANDRÉADÈS «Les contrôles financiers internationaux», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International* IV (1924), σσ. 5-108.

22. Αντώνη ΜΠΙΠΕΔΗΜΑ «Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και η νομική επιστήμη», εν *Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. Ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών*. Επιμέλεια Μιχάλης Ψαλιδόπουλος. Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις 2008, σσ. 95-98 [Ανοικτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας Τμήματος Οικονομικής Επιστήμης ΕΚΠΙΑ].

23. A. M. ANDRÉADÈS, *Histoire de la Banque d'Angleterre; ses Origins, sa Fondation, son Développement, &c., &c.*, Préface de Charles-Léon Lyon-Caen, tome I: 1640-1819, σσ. XXXII+348, tome II: 1819-1903, σσ. 320. Paris, Arthur Rousseau, 1904.

Ο Herbert Somerton Foxwell [Somerset 17 Ιουνίου 1849-3 Αυγούστου 1936] προλογίζοντας την αγγλική έκδοση²⁴, θα γράψει: «Η ιστορία αυτής της περιφημής Τραπέζης, την οποία μας παρουσίασε σε μετάφραση η Mrs. Meredith, πρέπει να χαρακτηριστεί ως «tour de force». Γράφηκε από έναν Έλληνα στη γαλλική γλώσσα αλλά παρόλη τη διπλή δυσκολία, την οποία είχε ο συγγραφέας να υπερβεί κατά την περιγραφή ενός τέτοιου χαρακτηριστικού αγγλικού ιδρύματος σε μία γλώσσα, η οποία δεν είναι η μητρική του, είναι η απεικόνιση της Τραπέζης η πλέον κατανοητή και η περισσότερο ενδιαφέρουσα που έχει γίνει μέχρι τώρα [...]. Πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Lyon – Caen, ότι πριν από την έκδοση του βιβλίου τούτου, δεν υπήρχε καμμία πληρέστερη Ιστορία της Τραπέζης της Αγγλίας. Όλες οι προηγούμενες συμβολές στην Ιστορία της Τραπέζης που δημοσιεύθηκαν από καιρό σε καιρό, δεν είχαν την μεθοδικότητα και το επιστημονικό κύρος της εργασίας αυτής».²⁵

Το σημαντικό αυτό έργο αποτέλεσε την αφετηρία των ιστορικο-οικονομικών του μελετών και το 1902 επιστρέφει στην Ελλάδα. Με τον τρόπο αυτό «έμεινε απόλυτα πιστός στη σύγχρονη Ελλάδα και στην Αθήνα», θα γράψει στην νεκρολογία του ο προσωπικός του φίλος John Maynard Keynes [Cambridge 5 Ιουνίου 1883 - Tilton House, πλησίον Firlle, East Sussex 21 Απριλίου 1946]²⁶.

Την εποχή που επιστρέφει ο Ανδρεάδης στην Αθήνα, η χώρα μας ευρίσκεται υπό καθεστώς πτωχεύσεως μετά τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την ψήφιση του Ν. ΒΦΙΘ του 1898. Ήδη από του έτους 1890 ήταν εμφανής η αδυναμία της Ελλάδος να εξυπηρετήσει το εξωτερικό δημόσιο χρέος της, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είχε προέλθει από δανεισμούς του Χαριλάου Τρικούπη προς εκτέλεση των μεγάλων αναπτυξιακών έργων. Η κατάσταση άρχισε να δυσκολεύει από του 1893, όταν προσπάθεια του Τρικούπη να συμβιβασθεί με τους ομολογιούχους απέτυχε και ο ίδιος παραιτήθηκε. Στις εκλογές του 1895 συνεντρίβη ο Τρικούπης και απεχώρησε από την χώρα. Η κυβέρνηση Θεοδώρου Δηλιγιάννη [Λαγκάδια Γορτυνίας 1824-Αθήνα, δολοφονηθείς 31.5.1905]²⁷, η οποία προέκυψε από τις εκλογές του 1895 είχε να αντιμετω-

24. A. M. ANDRÉADÈS, *History of the Bank of England. Two volumes in One*. Translated by Christabel Meredith; with a Preface by H. S. Foxwell. London, P.S. King & Son, 1909, σσ. XXXIX+455. 2nd edition, 1924, σσ. XXXIX+455. 3rd edition 1935. 4th edition with a New Introduction by Paul Einzig. Oxford, 1966.

25. Για μία βραχεία ανάλυση του έργου αυτού της Ιστορίας της Τραπέζης της Αγγλίας πβ. Π.Β. ΔΕΡΤΙΑΗ, *Λόγος επιμνημόσυνος εκφωνηθείς εις το Επιστημονικόν Μνημόσυνον Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*. Θεσσαλονίκη, Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Α. Π. Θ., 1946, σσ. 10-14.

26. John Maynard KEYNES «Obituary: Andrew Andreades», *Economic Journal* 45(1935), σσ. 597-599 και σε ελληνική μετάφραση από την Μιμή Βασιλάκη «Αποχαιρετισμός του Ανδρεάδη από τον Τζών Μέυναρντ Κέυνς», *The Athens Review of books*, έτ. 13^{ov}, τχ. (142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 8-9, εδώ σ. 8.

27. Για μία αξιολόγηση του βίου και του έργου του πβ. Νίκας ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, *Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Πρέσβυς της Ελλάδος στο Παρίσι 1867. Η Κρητική Επανάσταση*. Αθήνα 2025, σσ. 13-18. Για το έργο αυτό βλ. την αναλυτική βιβλιοκρισία της Χαρίκλειας Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, εφημ. *Εστία της Κυριακής*, 13.7.2025.

πίσει όχι μόνον την στάση πληρωμών²⁸, αλλά και το Κρητικό Ζήτημα με ποικίλες επιδράσεις στην εξωτερική κρίση. Εν μέσω οξυτάτων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, εθνικιστικών διαδηλώσεων, η χώρα οργάνωσε με επιτυχία τους πρώτους Ολυμπιακούς (25 Μαρτίου/6 Απριλίου – 3 Απριλίου/15 Απριλίου 1896) και σύρθηκε ουσιαστικά στον Πόλεμο του 1897 (6 Απριλίου – 7 Μαΐου) και μόνον μετά την ατυχή έκβαση του πολέμου και την επιβολή της υποχρέωσης να πληρώσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βαρύτατη πολεμική αποζημίωση επιβλήθηκε ο Διεθνής Έλεγχος²⁹. Η Ελλάδα εξήλθε από τον πόλεμο του 1897 καθημαγμένη. Το τρικουπικό κόμμα, με ελάχιστους βουλευτές, ήταν ουσιαστικά ακέφαλο μετά την ήττα, την αποχώρηση και τον θάνατο του ιδρυτή του (Κάννες 30 Μαρτίου 1896) και κατά συνέπεια δεν υπήρχε «αντίπαλο δέος» στο δηλιγιαννικό κόμμα. Τότε, το 1898, έκανε την εμφάνισή του ο Γεώργιος Θεοτόκης [Κέρκυρα 10/22 Φεβρουαρίου 1844-Αθήνα 12/25 Ιανουαρίου 1916], γύρω από τον οποίον αναδιοργανώθηκαν τα παλαιά τρικουπικά στελέχη, τα οποία τον εξέλεξαν αρχηγό του «νεοτρικουπικού κόμματος» (Νοέμβριος 1898). Στο νέο αυτό κόμμα εντάχθηκαν και πολιτευτές άλλων παρατάξεων, καθώς και νέοι. Ο Θεοτόκης θέλησε να εργασθεί πάνω στα πρότυπα του Τρικούπη με πρόγραμμα θαρραλέο. Στις εκλογές της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1899 το νεοτρικουπικό κόμμα επικράτησε και ο Θεοτόκης σχημάτισε κυβέρνηση, η οποία διατηρήθηκε στην εξουσία μέχρι τον Νοέμβριο 1901, οπότε παραιτήθηκε λόγω των αιματηρών επεισοδίων των «ευαγγελικών». Εύστοχα περιγράφει ο Γιώργος Σεφέρης την Ελλάδα της αλλαγής του αιώνα:

«Ένας όχλος χασομέρηδων, εξευτελισμένος
από ανάξιους ή αδιάφορους άρχοντες,
χαζεύει, χλευάζει, προπηλακίζει. Είναι
ο κόσμος των «Ορεστειακών» και των
«Ευαγγελικών», είναι ο ξεπεσμός».³⁰

28. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας (Σχολικόν έτος 1924-25). Εθνικά Δάνεια και ελληνική δημοσία οικονομία. Μέρος Α΄. Από της Επαναστάσεως μέχρι της Πτωχεύσεως (1821-1893)*. Εν Αθήναις, Δ. Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα και Σια, 1925, σσ. 178-183 [ανατύπωση με Ευρετήριο. Αθήνα, Διον. Ν. Καραβία, 2010 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 220/Σειρά Νεοελληνικής Οικονομικής Ιστορίας Δ΄]]. Γιώργου ΔΕΡΤΙΛΗ, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμ. Α΄. Δεύτερη έκδοση. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005. Πρόκειται ουσιαστικώς για την πρώτη έκδοση, δεδομένου ότι η πρώτη κυκλοφορήθηκε εκτός εμπορίου. Πβ. την αναλυτική βιβλιοκρισία με τις εμπειριστατωμένες επισημάνσεις της Χαρικλείας Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ «Κράτος και οικονομία», εφημ. *Εστία*, 1.10.2005.

29. Η Ελλάδα αποδέχθηκε τον έλεγχο με τον Νόμο ΒΦΙΘ/1898. Με τον νόμο αυτό συνιστάτο Διεθνής Οικονομική Επιτροπή από αντιπροσώπους της Μ. Βρεταννίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Γερμανίας, της Αυστροουγγαρίας και της Ρωσίας για τον έλεγχο των ελληνικών υπεργγών προσόδων. Η Γερμανία, Αυστρία και Ρωσία έπαυσαν να μετέχουν του ελέγχου μετά την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1918) και η Ιταλία μετά την λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1945). Αν και ο έλεγχος είχε ατονήσει πρό πολλού, έπαυσε τυπικώς το 1978 επί κυβέρνησης Κων/νου Καραμανλή.

30. Γιώργου ΣΕΦΕΡΗ, *Δοκίμεις*, τ. Α΄ (1936-1947). Αθήνα, Ίκαρος, 1944 [ανατυπώσεις 1974, 1981 με επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη], σ. 218.

Την 12^η Νοεμβρίου 1901 σχημάτισε κυβέρνηση ο Αλέξανδρος Ζαΐμης [Αθήνα 9.11.1855-Βιέννη 15.9.1936], εάν και διέθετε στην Βουλή μόνον 14 ψήφους. Είχε την εύνοια των Ανακτόρων και κατόρθωσε να παραμείνει στην εξουσία για ένα περίπου έτος (24 Νοεμβρίου 1902)³¹. Έτσι, η χώρα μας έχει εισέλθει στον εικοστόν αιώνα εντελώς χρεωκοπημένη και υπό καθεστώσ Διαθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

Το 1902 διορίζεται ο Ανδρεάδης υφηγητής της Δημοσιολογίας στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1903 θα εκφωνήσει τον Εισιτήριο λόγο του.³² Υπενθυμίζουμε, ότι πρώτος δίδαξε το αντικείμενο της Δημοσίας Οικονομικής ο Ιωάννης Ζωγράφος, αρχικά ως υφηγητής το 1878, στην συνέχεια ως έκτακτος καθηγητής το 1880 μέχρι την απόλυσή του το 1881 με διάταγμα της κυβέρνησης Τρικούπη, η οποία απέλυσε όλους τους μετά το 1875 άνευ προτάσεων των Σχολών διορισθέντες καθηγητές.³³ Το 1882 θα δημοσιεύσει ο Ζωγράφος τον πρώτο τόμο του εγχειριδίου με τον τίτλο, *Δημοσιονομική*, το οποίο, εάν και ατελές, είναι το πρώτο εγχειρίδιο δημοσιονομίας στην Ελλάδα.

Το 1904 θα εκδώσει ο Ανδρεάδης την *Ιστορία των Εθνικών Δανείων*³⁴ και το 1906 θα εκλεγεί τακτικός καθηγητής της Δημοσίας Οικονομικής και Στατιστικής. Η εκλογή του συμπίπτει χρονικά με την εκλογή του Γεωργίου Θεοτόκη ως πρωθυπουργού της χώρας. Είναι άκρως ενδιαφέρον ότι η κυβέρνηση Θεοτόκη θα καταστεί η πλέον μακροβιότερη κυβέρνηση από συστάσεως του ελληνικού κράτους μέχρι την εποχή αυτή, δηλαδή από 26 Μαρτίου 1906-4 Ιουλίου 1909. Η κυβέρνηση Θεοτόκη υπήρξε γόνιμη στην οργάνωση των στρατιωτικών και εν μέρει των ναυτικών δυνάμεων της χώρας³⁵ και ουσιαστικά προετοίμασε την χώρα για τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13). Η αναφορά στην σχέση Θεοτόκη – Ανδρεάδη πηγάζει από σχετικό λιβέλλο, τον οποίο δημοσίευσε ο υφηγητής Πολιτικής Οικονομίας στην Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ Κωνσταντίνος Χρ. Βουρνάζος, Νομικός Σύμβουλος της Εθνικής Τραπέζης, ο οποίος θα σημειώσει για τον Ανδρεάδη ότι κατόρθωσε «να δημιουργηθή έδρα δημοσίας

31. Διονυσίου ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗ, *Πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημητρίου Γούναρη. Συμβολή στην ιστορία του προοδευτικού κινήματος στην Ελλάδα 1902-1922*. Πρόλογος Κων/νου Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ. Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Ναυτίλος, 2009, σσ.39-40.

32. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Εισιτήριος Λόγος εις το μάθημα της Δημοσιολογίας», εν ΕΡΓΑ, τόμ. Β', σσ. 3-21.

33. Δημητρίου ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ «Ιωάννης Σ. Ζωγράφος (1884-1927)», ΑΟΚΕ Η' (1928), σσ. 124-126. Θανάση ΓΚΙΟΥΡΑ, *Φορολογία και Πολιτική. Πολιτικο-οικονομική προβληματική και δημοσιονομική σκέψη*. Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 2000, σσ. 171-188.

34. Ανδρ. Μιχ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία των Εθνικών Δανείων*. Μέρος Α'. *Δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825)- Το Δημόσιον Χρέος επί της Βαυαρικής Δυναστείας*. Εν Αθήναις, Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη, 1904, σσ. ιστ'+ 138. Επανέκδοση με Ευρετήριο Αθήνα, Διον. Ν. Καραβία, ΜCMLXXXVI.

35. Περικλή ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (1871-1953), *Αναμνήσεις. Το Ζήτημα του Ναυτικού, η εξέγερση στο Γουδί, ο Διχασμός 1900-1916*. Πρόλογος-Εισαγωγή-Σημειώσεις Δημήτρη ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ. Αθήνα, Αρσενίδη, 1996, σσ. 33, 39.

οικονομίας επί άρχοντος Θεοτόκη»³⁶. Η σύγκριση είναι προφανής: Θεοτόκης και Ανδρεάδης είναι Κερκυραίοι και ο Βουρνάζος υποθέτει ότι ο Ανδρεάδης είχε την υποστήριξη του Κερκυραίου πρωθυπουργού.

Την 29^η Απριλίου 1906 εκφωνεί ο Ανδρεάδης τον εισιτήριο λόγο στην Δημοσία Οικονομική ως τακτικός καθηγητής³⁷. Θα διδάξει το αντικείμενό του συνεχώς και με συνέπεια μέχρι την παραίτησή του και την οικειοθελή αποχώρηση από την Νομική Σχολή, τον Φεβρουάριο 1934. Είναι άξιον μνείας, ότι ο Ανδρεάδης δεν υπέστη δίωξεις ούτε απολύθηκε από την θέση του κατά την ταραγμένη περίοδο 1916-1920, όταν η παράταξη που ανερχόταν στην εξουσία απέλυε καθηγητές που δεν ανήκαν στον δικό της χώρο. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο μαθητής του και στην συνέχεια συνάδελφος του Ανδρεάδη, Κυριάκος Βαρβαρέσος [Αθήναι 4.3.1884-Washington D.C. 22.2.1957]³⁸, όταν το 1920 βρέθηκε για δύο χρόνια εκτός Πανεπιστημίου, όταν ο Βενιζέλος απώλεσε τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920³⁹. Την μη δίωξη του Ανδρεάδη μπορούμε να δικαιολογήσουμε από το γεγονός ότι ο ίδιος δεν αναμείχθηκε ποτέ στην πολιτική, ούτε κατέλαβε δημόσιες θέσεις. Όπως ο ίδιος διακήρυττε από τότε που «εισήλθεν εις το Πανεπιστήμιον, ουδέποτε εψηφισεν». Πρέσβευε ότι «η ακαδημαϊκή έδρα είναι βωμός», «οι διδάσκοντες είναι ιερείς», και συνεπώς «έπρεπε ως εκείνοι ν' απέχωσιν ενεργού αναμίξεως εις τα πολιτικά». Για την σημαντική και τραγική εποχή του Εθνικού Διχασμού [1917-1920] η παραμονή μιας πληθωρικής προσωπικότητας, όπως ο Ανδρεάδης, εκτός της πολιτικής δίνης συνιστούσε κατόρθωμα⁴⁰.

1.1. Ο διδάσκαλος Ανδρεάδης όπως τον κρίνουν λογοτέχνες-μαθητές του στην Νομική Σχολή και μεταγενέστεροι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι

Ο Ανδρεάδης είναι γνωστόν ότι ήταν χαρισματικός ομιλητής⁴¹, ότι οι παραδόσεις του γίνονταν σε ασφυκτικά γεμάτες αίθουσες και ότι σ' αυτές αναφερόταν σε τρέχοντα θέματα και προβλήματα.⁴²

36. Κωνστ. Χρ. ΒΟΥΡΝΑΖΟΥ, *Αποσκυβάλλις ανεπιστημονικού ελέγχου των κ.κ. Καθηγητών Γ. Αγγελοπούλου, Α. Ανδρεάδου και Θρ. Πετμεζά...*, όπ.π., σ. 4.

37Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Λόγος Εισιτηρίου εκφωνηθείς την 29ην Απριλίου 1906», εν ΕΡΓΑ, τόμ. Β', σσ. 25-32.

38. Πβ. την βιογραφία του Ανδρέα ΚΑΚΡΙΔΗ, *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*. Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, 2017.

39. Ζήνωνος ΖΑΜΠΑΚΙΔΗ «Κυριάκος Βαρβαρέσος (1884-1957)», *Ξενοφών*, τχ. 10 (Ιούνιος 2025), σσ. 29-35, εδώ σελ. 31.

40. Τάκη ΚΑΤΣΙΜΑΡΔΟΥ «Ανδρέας Ανδρεάδης. Ο ...Παπαρρηγόπουλος της ελληνικής οικονομικής ιστορίας», εφημ. *Ημερησία*, Σαββατοκύριακο 9/10 Δεκεμβρίου 2006, σσ. 48-49.

41. Παναγιώτη ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ «Ανδρέας Ανδρεάδης (Βιογραφικόν Σημείωμα)», *Ιόνιος Ανθολογία* 9 (1935), σσ. 77-83. Το κείμενο αυτό αναδημοσιεύθηκε στην ειδική έκδοση του *The Athens Review of Books*, έτ. 13^{ον} (τχ. 142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ.51-54. Lazaros Th. HOUMANIDIS «Opening address: Andreas Andreades», *Spondai-Σπουδαί* 27 (1977), σσ. 233-237, εδώ σ. 235.

Για το ύφος και τον τρόπο διδασκαλίας του, τις καινοτομίες, αλλά και τις ιδιοτροπίες του κάνουν λόγο μαθητές του, διάσημοι στην συνέχεια πανεπιστημιακοί και λογοτέχνες. Ο Τέλλος Άγρας [Ευάγγελος Ιωάννου, Καλαμπάκα 17.1.1899-Αθήνα 12.11.1944]⁴³, ο οποίος θα γράψει τον Ιανουάριο 1941 ότι: «Μετά το χρέος των πολεμιστών, που το ξεπλήρωσαν, έρχεται το χρέος των διανοουμένων, το χρέος των ποιητών.- Ύστερα από την έφοδο με τη λόγχη – είναι η σύνθεση του έπους. Τα κατορθώματα της Πίνδου, το πάρσιμο της Κορυτσάς και του Αργυρόκαστρου- περιμένουν την ποιητική του αθανασία»⁴⁴, φοίτησε στην Νομική Σχολή κατά το διάστημα 1916-1923. Στα μέσα περίπου των σπουδών του, την 21^η Απριλίου 1919, βραβεύθηκε για συγγραφή δοκιμίου στον Σεβαστοπούλειο διαγωνισμό του Πανεπιστημίου. Όπως αναγράφεται στην Έκθεση της κριτικής επιτροπής, αποτελούμενης από τους καθηγητές Γεώργιο Χατζηδάκι, Μαργαρίτη Ευαγγελίδη και Ανδρέα Σκιά ως Εισηγητή, πληροφορούμασθε ότι το δοκίμιο του Τέλλου Άγρα, με καθορισμένο θέμα «Τις η αξία του χρόνου εν τῷ βίῳ;», υπερέιχε έναντι των υπολοίπων επτά «διαπρέπον κατά την ορθοφροσύνην, την ευρύτητα της αντιλήψεως του ζητήματος και την αληθώς έκτακτον πολυμάθειαν του γράψαντος»⁴⁵.

Με την συμπλήρωση ενός αιώνα από την ίδρυση του Πανεπιστημίου, ο Τέλλος Άγρας θα γράψει για τα φοιτητικά του χρόνια και τους καθηγητές του: «Έκαμα φοιτητής της Νομικής μέσα στην απέραντη αίθουσα της οδού Σίνα- γεμάτη νειάτα, αισιοδοξία, και πολύ-πολύ θόρυβο. Πόση ζωνρότητα, αλήθεια! Απέναντι στη δειλία και στη θρησκευτικότητα των ισογείων της Φιλοσοφικής Σχολής! Μα και πόση μεγαλοπρέπεια στο μοναδικό, δίωρο εσπερινό μας μάθημα – Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου-, με κατάφωτον, εκτυφλωτικά κατάφωτον, τον απέραντο χώρο, μ' έναν καθηγητή [εννοεί τον Δημήτριο Παππούλια] κομμένο σε μοντέλο Ευρωπαϊκό, με χρυσά ματογυάλια, με βαθειάν αρμονική φωνή, με την κατατομή κάπως ρωμαϊκή- τέλος και με την κρυφοπερήφανη πρώτη μας μύηση στην ποίηση της ξηρότητας και της ακριβείας, στα λατινικά, στα ονόματα των ρωμαϊκών νόμων, στα νομικά αποφθέγματα, στις χρονολογίες! Αληθινά, ήμαστε όλοι από μέσα μας ευτυχισμένοι, για τον καθηγητή μας,

42. Μιχάλη ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα, Ίδρυμα Ερεύνης και Παιδείας της Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος, 1989, σ. 151 [Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας].

43. Μία ημέρα πριν από την απελευθέρωση της Αθήνας, την 11ην Οκτωβρίου 1944, τραυματίστηκε από αδέσποτη σφαίρα των αλληλοσυγκρουόμενων Ταγμάτων Ασφαλείας και των δυνάμεων του ΕΑΜ στον αστράγαλο, διακομίσθηκε στον Ευαγγελισμό και απεβίωσε την 12ην Νοεμβρίου 1944 από σηψαιμία. Ο Βασίλειος Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ «Η μνήμη είναι πάντα χρέος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 92(Β') (2017), σσ. 295-329, εδώ σ. 296, σημειώνει ότι «ο Τέλλος Άγρας σκοτώθηκε από αδέσποτη την 11ην Οκτωβρίου 1944, μια μέρα πριν από την λευτεριά της Αθήνας».

44. Αλέξ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, τόμ. Γ', 1941-1944. Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σσ. 40-41.

45. Βλ. σχετικά Κώστα ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ποίηση και το πνεύμα μιας εποχής. Ο Τέλλος Άγρας και το πνεύμα της Παρακμής*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1962, σ. 36.

που πηγαينوερχόταν στην ευρύχωρη έδρα του [...], παίζοντας στο χέρι του μιαν ολόχρυση αλυσίδα, μιλώντας σαν από βιβλίο, και που είχε κάτι από τη μακρυνή, την απρόσωπη τρυφερότητα ενός υπερανθρώπου... Αντίθεση ζωηρή ήλθε σε λίγο ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας, ο Ανδρεάδης ο αλησμόνητος. Πόσων χρονών; Θαρρώ πως, από μέσα μας, το ρωτιόμαστε όλοι. Το βέβαιο είναι πώς δεν απείχε πολύ από τους μεγαλύτερους μας... Τίποτε παρόμοιο επάνω του με τον ρωμαϊστή, τον Παππούλια. Νέος Ευρωπαίος. Γοργός. Καταπληκτικός. Συντριπτικός. Η επίδρασή του, στις ψυχές μας, ξεπερνούσε το μέτρο. Αντί να μας εμπνέη, μας εβασάνιζε. Αναγνωρίζαμε τ' αναμφισβήτητα προσόντα του – όμως τ' αναγνωρίζαμε με πείσμα και ζηλοτυπία, περισσότερο γυναικεία, φθονούσαμε το μεταξωτό του σταχτί πουκάμισο, όσο και για τη χτυπητή του πολυγωνσία, που ήταν όμως τορνεμένη επαγωγή και με φιλολογικό τρόπο την πέτσινη σάκα του και τα βαρειά καλοκομμένα του φορέματα, όσο και τη θαυμάσια κορμοστασιά του [...]. Και οι δύο καθηγηταί, έρχονταν, φυσικά, κοντύτερα μας, με τα Φροντιστήρια [...]. Απ' αυτά τα Φροντιστήρια, ο Παππούλιας κάπως έχανε... Οι φυσικές του – ή οι επίκτητες, δεν ξέρω-διαστάσεις ξεπερνούσαν παρόμοια στενόχωρα και πεζά πλαίσια. Δεν άλλαζε, βέβαια, όλως διόλου· δεν κατέβαινε πάρα πολύ... Αλλ' ο Ανδρεάδης δεν είχε τέτοιο φόβο, ούτε όταν ακόμη – τι θαύμα! – είχε την όρεξη ν' αστευθή. Από το Φροντιστήριο το δικό του, χωρίς εκείνος να χάνη, εβγαίναμε εμείς κερδισμένοι. Μέσα στην ψυχή μας εγλύκαινε κάπως ο εφιάλτης... Και πως μας φαινόταν κάποτε παράξενο να τον ακούμε να μιλή στη γλώσσα μας, και μάλιστα μιά γλώσσα σπιτική [...]. Στάθηκε το φοιτητικό ιδανικό μας. Και δεν πιστεύω έκτοτε να τον έφτασε κανείς μας – ολόκληρον».⁴⁶

Είναι άξιον προσοχής και εξάρξεως ότι τα Φροντιστήρια του Ανδρεάδη υπήρξαν ενός θεσμός πρωτόγνωρος για τον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Παρακινώντας τους φοιτητές του, αυτοί εκπονούσαν μελέτες στα πλαίσια του μαθήματος της Δημοσίας Οικονομικής και Στατιστικής, οι οποίες αφορούσαν είτε τρέχοντα ζητήματα δημοσιονομικής και φορολογικής πολιτικής είτε δημοσιονομικής ιστορίας. Μία σειρά μελετών αφορούσαν θέματα δημογραφικά⁴⁷. Είναι ενδεικτικό, ότι από τον κατάλογο του συνόλου των μελετών που εκπονήθησαν στα πλαίσια του Φροντιστηρίου, όπως τον δημοσιεύει ο Ευάγγελος Φωτιάδης [Τρίκαλα Φεβρουάριος 1909-Αθήνα 8.8.1973],⁴⁸ βιβλιο-

46. Τέλλου ΑΓΡΑ «Για τα εκατό χρόνια του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Νέα Εστία* 22 (1937), σσ. 1849-1850.

47. Μιχάλη ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ «Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και η αναπαραγωγή της οικονομικής επιστήμης στην Ελλάδα», *The Athens Review of books*, έτ. 13ον, τχ. 142 (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 20-24, εδώ σ. 21.

48. Διετέλεσε Γενικός Δ/ντης Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (1954-1964) και κατά την περίοδο της Επταετίας (1967-1974) Γενικός Διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου και μέλος της Συμβουλευτικής. Πβ. Νικολάου Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ «Νεκρολογία: Ευάγγελος Π. Φωτιάδης (1909-1973)», *Αθηνά* 75 (1974-1975), σσ. 380-382.

θηκάριος τότε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος στην *Βιβλιογραφία Ανδρεάδη*⁴⁹ και Ομότιμος Καθηγητής του ΕΚΠΑ Μιχάλης Ψαλιδόπουλος⁵⁰ δεν υπάρχει καμμία μελέτη για το Βυζάντιο και την βυζαντινή οικονομία. Αντίθετα υπάρχουν αρκετές μελέτες για την κλασσική αρχαιότητα.

Με τα Φροντιστήρια προώθησε σε ένα σημαντικό βαθμό την ιστορική έρευνα της οικονομίας, ένα γεγονός διόλου ευκαταφρόνητο, εάν ληφθεί υπόψη την κατάσταση των οικονομικών σπουδών εκείνη την περίοδο. Όπως ο ίδιος αναφέρει «ο υποψήφιος πτυχιούχος ήταν αναγκασμένος να στρέψει όλη την προσοχή του στα νομικά θέματα, τα οποία αποτελούσαν σχεδόν το σύνολο των εξεταστέων θεμάτων, και δεν μπορούσε να αφοσιωθεί στα παραμελημένα οικονομολογικά αντικείμενα, τα οποία αποκτούσαν ένα είδος ρόλου του φτωχού συγγενούς. Αυτές οι συνθήκες κυριαρχούσαν μέχρι το 1910»⁵¹.

Την πολυγλωσσία και την πολυμάθειά του θα υπογραμμίσουν δύο μαθητές του Ανδρεάδη, έγκριτοι νομικοί και φιλόσοφοι του Δικαίου, μετέπειτα πανεπιστημιακοί και τακτικά μέλη της Ακαδημίας Αθηνών. Ο Γεώργιος Μητσόπουλος [Τρίκαλα 1912-Αθήνα 12.1.2013], τακτικόν μέλος της Ακαδημίας Αθηνών από του 1987 και Πρόεδρος του ιδρύματος (1999) θα σημειώσει στην επέτειο των 150 χρόνων από της ίδρυσης του ΕΚΠΑ, ότι «η διδασκαλία της Δημοσίας Οικονομικής από τον διάσημον Ανδρέαν Ανδρεάδη και της Πολιτικής Οικονομίας, από τον έμπειρον, μεθοδικόν και διεθνοῦς, επίσης, κύρους Κυριάκον Βαρβαρέσον, ολοκληρώνει την νομικήν παιδείαν των φοιτητών...».⁵² Ο Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος [Σμύρνη 25.1.1913-Αθήνα 8 Φεβρουαρίου 2016], τακτικόν μέλος της Ακαδημίας Αθηνών από του 1984, Πρόεδρος του ιδρύματος (1993), φοιτητής της Νομικής στα χρόνια 1928-1932, περιγράφει στις *Αναπολήσεις* του⁵³ τους χαρακτήρες των καθηγητών του. Ειδικώς για τον Ανδρεάδη γράφει: «Εντυπωσιακά ιδιότυπος ήταν ο Καθηγητής Δημοσίας Οικονομίας Ανδρέας Ανδρεάδης, με την εκπληκτική ευρυμάθεια, τον διανθισμένο λόγο του και το κοσμοπολιτικό ήθος του».⁵⁴

49. Ευαγγέλου Π. ΦΩΤΙΑΔΗ, *Βιβλιογραφία Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*. Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκης, 1936, σσ. 5-6.

50. Μιχάλη ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ «Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και η αναπαραγωγή της...», *όπ.π.*, σσ. 23-24: Μελέτες φροντιστηρίου Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη. Σημειωτέον, ότι ο Ανδρεάδης προλόγιζε τις φροντιστηριακές αυτές μελέτες.

51. Α.Μ. ANDREADES «Griechenland», σε Η. MAYER, επιμέλεια, *Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*. Wien, 1927, σσ. 236-246, εδώ σελ. 236. Το 1910 δημοσιεύθηκε η πρώτη εργασία στο Φροντιστήριο της Δημοσίας Οικονομίας του Ανδρεάδη. Α.Δ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗ, *Η φορολογία των δημητριακών καρπών*.

52. Γεωργίου ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ «Για τη συμπλήρωση 150 χρόνων από την ίδρυση του ΕΚΠΑ», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 62 (Β') (1987), σσ. 520-531, εδώ σ. 525.

53. Κωνσταντίνου Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Αναπολήσεις*, τόμ. Α'. Αθήνα, Παπαζήσης, 2005, σσ. 71-93.

54. Κωνσταντίνου Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Αναπολήσεις*, τόμ. Α'. Αθήνα, Παπαζήσης, 2005, σ. 75.

Την ιδιοτυπία του Ανδρεάδη θα περιγράψει ένας άλλος Μικρασιάτης⁵⁵, συμφοιτητής του Κ. Δεσποτόπουλου, ο μετέπειτα διάσημος λογοτέχνης και μυθιστοριογράφος Τάσος Αθανασιάδης [Σαλιχλί, πλησίον Σάρδεων 1.11.1913- Αθήνα 21.9.2006]⁵⁶, ο οποίος «σχημάτισε με πληρότητα διεισδυτικής ευαισθησίας και με ελκυστική σαφήνεια μορφής μιά σειρά κύκλων στοχασμού προπαντός επάνω σε ζητήματα της μυθιστορηματικής τέχνης και σε κορυφαίους δημιουργούς του χώρου αυτού, όπου γίνεται διαρκώς εμφανής η παρουσία και της προσωπικής εμπειρίας του ως πεζογράφου των μακρών κοινωνικών και ψυχογραφικών συνθέσεων»⁵⁷. Στο μυθιστόρημά του *Τα Παιδιά της Νιόβης*⁵⁸ κάνει λόγο για υπαρκτά πρόσωπα -καθηγητές του ΕΚΠΑ, του πρώτου τετάρτου του 20^{ου} αιώνα, όπως τον Ανδρέα Ανδρεάδη, τον οποίο βάζει να τον παρακολουθεί ο πρωταγωνιστής του Σπύρος Πανταλιάς, ο οποίος «στεκόταν στο πλατύσκαλο του σπιτιού Φιλελλήνων 8, έτοιμος να χτυπήσει το κουδούνι, το μάτι του πήρε τον καθηγητή του στη Δημοσία Οικονομία, Αλέξανδρο Ανδρεάδη. Έκανε τον τακτικό του περίπατο ως το Στάδιο με ανοιχτή άμαξα, που τον σχολίαζε φιλοπαίγμονα η φοιτητριά της Νομικής Σχολής μαζί με τις άλλες του λόξεις»⁵⁹. Ο Τάσος Αθανασιάδης δεν φείδεται να περιγράψει αναλυτικά τον καθηγητή του: «Μεγαλόσωμος, επιβλητικός στο σκούρο πάντα κοστούμι του με το μαύρο ρελάκι στα πέτα, για να τονίζει, θαρρείς, την επισημότητά του, γεμάτος αυτοπεποίθηση».⁶⁰

Μια διαφορετική περιγραφή μας παραδίδει ο επίσης φοιτητής της Νομικής και μετέπειτα διακεκριμένος λογοτέχνης Θανάσης Πετσάλης – Διομήδης [Αθήνα

55. Άννας ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ «Ο Μικρασιάτης Τάσος Αθανασιάδης», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 86 (Β') (2011), σσ. 19-24.

56. Μετά από τρεις συνολικά προσπάθειες, το 1977 (δύο φορές) και το 1985, εξελέγη το 1986 ο Τάσος Αθανασιάδης τακτικόν μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην έδρα της Πεζογραφίας. Βασ. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Η Ακαδημία Αθηνών. Χρονογραφική προσωπογραφία*. Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2019, σσ. 273-274.

57. Σύμφωνα με τον αείμνηστο Παναγιώτη ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗ [Μαντούδι Ευβοίας 1934- Αθήνα 23.8.2024], *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, ζ' έκδοση. Αθήνα, Δόμος [Επανεκδοση με βελτιώσεις 2008], σ. 259. Πβ. Παναγιώτη ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗ «Η δοκιμογραφία του Τάσου ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ: κύριες συντεταγμένες του έργου και ζητούμενα της έρευνας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 86 (Β') (2011), σσ. 41-49. Πβ. Θανάση ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ «Τάσος Αθανασιάδης. Ένας επικός της αστικής τάξης», εν ΙΔΙΟΥ, *Επισημάνσεις στο χώρο της Λογοτεχνίας. Μελετήματα*. Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1992, σσ. 164-190.

58. Τάσου ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Τα Παιδιά της Νιόβης. Μυθιστόρημα*, τόμ. Α'. Όγδοη έκδοση. Πρόλογος Ε.Ν. ΜΟΣΧΟΥ «Η τραγωδία του Μικρασιατικού Ελληνισμού» (δέκα σελίδες άνευ σελιδαριθμίσσεως). Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004 [Νεοελληνική Λογοτεχνία 291], τόμ. Β'. Όγδοη έκδοση Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004 [Νεοελληνική Λογοτεχνία 291], τόμ. Γ'. Πέμπτη έκδοση Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004 [Νεοελληνική Λογοτεχνία 315], τόμ. Δ'. Πέμπτη έκδοση Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004 [Νεοελληνική Λογοτεχνία 315].

59. Τάσου ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Τα Παιδιά της Νιόβης. Μυθιστόρημα*, τόμ. Δ'. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004, σσ. 161-162.

60. Τάσου ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Τα Παιδιά της Νιόβης...*, όπ.π., τόμ. Δ', σ. 162.

11.9.1904-7.4.1995]⁶¹, γόνος μιας σειράς αγωνιστών του '21, πανεπιστημιακών και πολιτικών⁶², ο οποίος, όπως και ο θείος του Αλέξανδρος Διομήδης, θα εκλεγεί τακτικό μέλος της Ακαδημίας⁶³. Στο τρίτομο αυτοβιογραφικού περιεχομένου έργου του, με τον τίτλο, *Διαφάνειες*⁶⁴, αναπολεί τις πτυχιακές του εξετάσεις: «Με τα “ευεργετικά” μέτρα που είχαν χορηγηθεί στους στρατευμένους, με το σκοπό να κερδίσουν τα χρόνια που έχασαν στο στρατό, βάλθηκα και κατόρθωσα να περάσω τα τέσσερα χρόνια της Νομικής μέσ’ ένα χρόνο –βέβαια με σκληρή μελέτη– και να πάρω με Λίαν Καλώς το Πτυχίο μου. Είχα διακεκριμένους Καθηγητές των χρόνων εκείνων: Μιχαήλ Λιβαδά, τον Ανδρέα Ανδρεάδη, τον Θρασύβουλο Πετιμεζά, τον Κωνσταντίνο Πολυγένη, τον Παππούλια της Ιστορίας του Ρωμαϊκού Δικαίου, τον Κων/νο Ράλλη και τον Θεόδωρο Αγγελόπουλο. Πρέπει να προσθέσω ότι στις διπλωματικές του εξετάσεις ο τελειόφοιτος φοιτητής περνούσε τα μαθήματα μέσα σε μιά και μόνη ημέρα, πράγμα

61. Βλ. το αφιερωματικό τεύχος της *Νέας Εστίας*, Χριστούγεννα 1995. Αφιέρωμα στον Θανάση Πετσάλη-Διομήδη (1904-1995). Πβ. Παύλου ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗ «Εκθεση των Πεπραγμένων της Ακαδημίας Αθηνών κατά το 1995», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 70(Β') (1995), σσ. 741-779, εδώ σσ. 743-744 για τον Θανάση Πετσάλη-Διομήδη.

62. Ο Διομήδης Κυριακού [Σπέτσες 1811-Νεάπολη Ιταλίας 20.6.1869], καθηγητής της Νομικής, πληρεξούσιος «της Γ' Σεπτεμβρίου Α' εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως», τρίτος Αντιπρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης το 1863, θα καταστή και ο γενάρχης «μιας συναστρίας διανοουμένων, καθηγητών και πολιτικών», σύμφωνα με τον Λουκά ΠΑΤΡΑ [Πύργος της Ηλείας 11.1.1921-Αθήνα 13.1.2022], *Εξουσία και Διανόηση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα ή Ιστορία του πολιτικού διμορφισμού στη νεοελληνική πολιτική κοινωνία (1837-2004)*, τόμ. Α', Αθήνα, εκδόσεις Το Οικονομικόν, 2005, σ. 251, που την συνθέτουν ιδίως: Οι δύο γιοιό του, του από αρχαιοφιλία και προς τιμήν του πατέρα τους θα λάβουν ως επώνυμο το όνομα του πατέρα τους, πρώτον, ο Παύλος Διομήδης (1839-1897), ιδρυτής, εκδότης και διευθυντής του περιοδικού *Εστία* (1876-1882), δεύτερον, ο Νικόλαος Διομήδης (1842-1903), υφηγητής και έκτακτος καθηγητής της Πολιτικής Δικονομίας, και τρίτον, ο Αναστάσιος Κυριακού ή Κυριακός (1843-1923), καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Είναι ακόμη ο έγγονος του Διομήδη Κυριακού και γιός του Νικολάου Διομήδη, ο Αλέξανδρος Διομήδης [22.12.1874-12.11.1950], υφηγητής του Διοικητικού Δικαίου, Διοικητής της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (1923-1928), πρώτος Διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος (1928-1931), διάσημος συγγραφέας έργων βυζαντινής οικονομίας, τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (15.3.1947), αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Θεμ. Σοφούλη (20.1.1949-24.6.1949) και εν τέλει πρωθυπουργός (30.6.1949-6.1.1950) – Νίκου Σ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ, *Αλέξανδρος Ν. Διομήδης [1874-1950]. Ένας αυθεντικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης*. Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2018, μια βιογραφία με όρους πληρότητας, η οποία όμως δεν αναλύει το σημαντικό βυζαντινολογικό του έργο. Με τον θάνατο του Αλεξ. Διομήδη, άτεκνου, θα έσβηνε το όνομα της οικογένειας, εάν δεν το έπαιρνε ο γιός της αδελφής του, ο λογοτέχνης, ο εκφραστής της ιστορικής μνήμης, γιός του Νικολάου Πετσάλη [1872-1940], διαπρεπούς καθηγητού της Μαιευτικής και Γυναικολογίας, πολιτικού και πρώτου Προέδρου της Εταιρείας Ευβοϊκών Σπουδών, ο Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης.

63. Μετά από δύο ανεπιτυχείς υποψηφιότητες, το 1957 και το 1969, εξελέγη ο Αθανάσιος Πετσάλης – Διομήδης το 1977 στην έδρα της Πεζογραφίας. Βασιλείου Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Η Ακαδημία Αθηνών. Χρονογραφική...*, ό.π., σσ. 269-271.

64. Θ. ΠΕΤΣΑΛΗ – ΔΙΟΜΗΔΗ, *Διαφάνειες*. Τόμοι τρεις. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1983-1988 [Α' τόμος 1983, Β' τόμος 1985, Γ' τόμος 1988].

απάνθρωπο και παράλογο. Από τις 6 το πρωί, καταπονημένος κιόλας από την υπερένταση της μελέτης πολλών ημερών, έως τις 8 ή 9 το βράδυ με μιά ελάχιστη μεσημβρινή διακοπή, γύρισα αργά εκείνη την εσπέρα σπίτι μου εξαντλημένος και πανευτυχής [...] και έπεσα στην αγκαλιά της μητέρας μου και του πατέρα μου. Ο πατέρας κρατούσε στο χέρι ένα μπιλιετάκι του καθηγητή Ανδρεάδη που τον συνέχαιρε για τον γιού του Αθανασάκη, με την συνήθη πομπώδη προσφώνηση «Αγαπητέ φίλε και γείτων» κ.τ.λ. Η δική μου χαρά ότι είχαν πάρει μονομιάς τέλος τα βάσανα και οι πολύμηνοι κόποι μου, μπλεκόταν με τη χαρά μου για τη χαρά και την περηφάνεια που έβλεπα στα μάτια των γονιών μου»⁶⁵. Πράγματι, από τα πρακτικά των πτυχιακών εξετάσεων που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ, προκύπτει ότι εξετάστηκε ο Θανάσης-Πετσάλης Διομήδης, συγγραφέας οικονομικο-κοινωνικών μελετών⁶⁶, την 6^η Απριλίου 1928 από ενδεκαμελή επιτροπή καθηγητών, και έλαβε μέσο αριθμητικό όρο Λίαν Καλώς (7 και 8/11). Ο Ανδρεάδης τον βαθμολόγησε με 7 στο μάθημα της Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής.⁶⁷

Ο Ανδρεάδης υπήρξε μέλος των πτυχιακών εξετάσεων και άλλων γνωστών λογοτεχνών, όπως του Αγγέλου Τερζάκη [Ναύπλιον 1907-Αθήνα 3.8.1979]⁶⁸, του Γιώργου Θεοτοκά [ΚΠολη 27.8.1905-Αθήνα 30.10.1966]⁶⁹, του Πέτρου Χάρη [Ιωάννης Μαρμαριάδης, Αθήνα 1902-5.10.1998]⁷⁰, διευθυντή του μακροβιότερου φιλολογικού και λογοτεχνικού περιοδικού, της *Νέας Εστίας* [ίδρυση 1927, ο Πέτρος Χάρης 1933-1988]- στην προσφώνηση του οποίου ο Γεώργιος Αθανασιάδης – Νόβας θα σημειώσει: «Ενθυμούμαι μάλιστα ένα χαριτωμένο επεισόδιό του με τον Καθηγητή του της Δημοσιονομίας αείμνηστον Ανδρέα Ανδρεάδη, που υπήρξε από τα πρώτα διορισθέντα μέλη της Ακαδημίας

65. Θ. ΠΕΤΣΑΛΗ – ΔΙΟΜΗΔΗ, *Διαφάνειες. Ο Μεσοπόλεμος. Ο δεύτερος τόμος της ζωής μου*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985, σσ. 171-172.

66. Τις τρεις μελέτες του Θανάση Πετσάλη – Διομήδη, τις οποίες συνέγραψε στον Μεσοπόλεμο- Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Αθήνα 1930, Σκέψεις επί των μεταπολεμικών τάσεων συγκεντρώσεως της εξουσίας. Αθήνα 1930, Το δάνειον παραγωγικών έργων και τα δημόσια οικονομικά της Ελλάδος. Αθήνα 1931-, αναλύει ο Σάββας Παρ. ΣΠΕΝΤΖΑΣ (†8.10.2015) «Τρεις οικονομικοκοινωνικές και πολιτικές μελέτες του Θανάση Πετσάλη – Διομήδη», *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1995, σσ. 172-178. Πβ. Δήμητρας ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΥ-ΒΑΡΦΗ, *Θανάσης Πετσάλης – Διομήδης. Η «πνευματική όδοιπορία» του και οι «Μαυρόλοικοι»*. Αθήνα, Εταιρεία Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1986, σσ. 54-72, 215-217.

67. Πβ. Γερασίμου ΖΩΡΑ – Μαρίας ΔΗΜΑΚΗ «Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η ζωή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών όπως την βίωσαν και την περιέγραψαν οι λογοτέχνες μας», *ΕΕΦΣΠΑ ΛΘ'* (2207-2008) [δημοσ. 2008], σσ. 151-227 [οι σσ. 220-227 είναι φωτογραφίες], εδώ σ. 208.

68. Γερασίμου ΖΩΡΑ – Μαρίας ΔΗΜΑΚΗ «Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών...», *ΕΕΦΣΠΑ ΛΘ'* (2007-2008) [Αθήνα 2008], σσ. 151-227, εδώ σσ. 206-207.

69. Γερασίμου ΖΩΡΑ – Μαρίας ΔΗΜΑΚΗ «Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών...», όπ.π., σελ. 202.

70. Γερασίμου ΖΩΡΑ – Μαρίας ΔΗΜΑΚΗ «Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών...», όπ.π., σελ. 200.

μας, αλλά και συνεργάτης της «Νέας Εστίας», από το πρώτο τεύχος της»⁷¹-, της Ιωάννας Τσάτσου [Σμύρνη 1906-Αθήνα 30.9. 2000], που απεφοίτησε με Άριστα⁷², του Γεωργίου Αθάνα [Γεώργιος Αθανασιάδης - Νόβας, Ναύπακτος 9.2.1893-Αθήνα 10.8.1987], ο οποίος γράφηκε στη Νομική Σχολή το 1911, και θα ολοκληρώσει τις σπουδές του την 23^η Μαρτίου 1917, καθυστερώντας να λάβει το πτυχίο του, διότι εργαζόταν ως ανταποκριτής της εφημερίδας *Ακρόπολις* στο μακεδονικό μέτωπο, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-13.⁷³ Η εμπειρία του αυτή, σε συνδυασμό με τις φοιτητικές του αναμνήσεις, τον ώθησαν να γράψει ένα λυρικό, αντιπολεμικό διήγημα, με τον τίτλο, *Το μεγάλο δίπλωμα*⁷⁴. Ο πρωταγωνιστής του ο Θάνος, κατάφερε να πάρει το δίπλωμα της Νομικής με τις διευκολύνσεις που ίσχυσαν για τους επίστρατους των Βαλκανικών πολέμων, και έτσι γύρισε θριαμβευτής στο χωριό του: «Τρεις φορές είχε πάει να δώσει εξετάσεις ο Θάνος κι όλο αποτραβιόταν στη μέση. Πότε αρρώσταινε απάνω στο Ποινικό [προφανώς του Τιμολέοντα Ηλιόπουλου], πότε λιγοθυμούσε στη Δημοσιονομία [του Ανδρέα Ανδρεάδη], πότε τον απόπαιρνε ο καθηγητής του Εμπορικού [ενν. ο Θρασύβουλος Πετιμεζάς]. Επιτέλους, το πήρε!».

Εξεταστής του Νίκου Καζαντζάκη [Ηράκλειο της Κρήτης 18 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1883– Freiburg Γερμανίας 26.10.1957] υπήρξε ο Ανδρεάδης. Πράγματι, την 16^η Δεκεμβρίου 1906, όταν ο Ανδρεάδης είχε ήδη εκλεγεί τακτικός καθηγητής εκείνη την χρονιά, εξετάσθηκε στην προφορική δοκιμασία για το πτυχίο ο Καζαντζάκης και έλαβε τον βαθμό Άριστα⁷⁵.

Τον κοσμοπολιτισμό του Ανδρεάδη, τον κοσμικό Ανδρεάδη, τον διεθνούς φήμης επιστήμονα και άνθρωπο, κριτικό του Θεάτρου, αλλά και δεινό επιστολογράφο, σκιαγραφεί ο πεζογράφος, ποιητής, δημοσιογράφος, δοκιμογράφος ο θεμελιωτής της ταξιδιωτικής πεζογραφίας και ο «πλέον μεγάλος παιδαγωγός του ελληνικού αναγνωστικού κοινού ως προς την πρόσβαση στην δυτικοευρωπαϊκή κουλτούρα και Γράμματα»^{75α} Κώστας Ουράνης [Κώστας Νέαρχου, ΚΠολη 12.7.1890-Μελίσσια Αττικής 12.7.1953], ο οποίος σημειώνει για τον χαρακτήρα του Ανδρεάδη: «Δεδομένου ότι στις επιστολές

71. Γεωργίου ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ –ΝΟΒΑ, «Προσφώνησις εις τον Ακαδημαϊκόν Πέτρον Χάρην επί τῆ υποδοχῆ του ως τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 46(1971) [δημ. 1972], σσ. 55*-62*, εδῶ σελ. 57*.

72. Γερασίμου ΖΩΡΑ – Μαρίας ΔΗΜΑΚΗ «Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί...», *όπ.π.*, σελ. 208.

73. Γερασίμου ΖΩΡΑ – Μαρίας ΔΗΜΑΚΗ «Λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί...», *όπ.π.*, σελ. 194.

74. Γ. ΑΘΑΝΑ, *Βαθιές ρίζες*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. 161-172.

75. Γερασίμου Γ. ΖΩΡΑ «Ο Καζαντζάκης και το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Με τη συμπλήρωση 50 χρόνων από το θάνατο του Καζαντζάκη και 170 χρόνων από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Ευκαρπίας Έπαινος. Αφιέρωμα στον Καθηγητή Παναγιώτη Μαστροδημήτρη*. Φιλολογική επιμέλεια Γιώργος Ανδρειωμένος. Αθήνα, Πορεία, 2007, σσ. 307-328, εδῶ σ. 311.

75α. Χαρίκλεια Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ «Μια νέα ματιά στο έργο του Ουράνη», *εφ. Έστια τῆς Κυριακῆς* 22 Ιουνίου 2015. Πβ. Κώστα ΟΥΡΑΝΗ, *Δικοί μας και ξένοι. Μελέτες, άρθρα, δοκίμια, πορτραίτα, σημειώματα*. Φιλολογική επιμέλεια Γιώργος Ανδρειωμένος. Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2025, σσ. 952.

του και στις εν γένει σχέσεις του ο Ανδρεάδης ποτέ δεν ζητούσε τίποτα δια τον εαυτόν του, ποτέ δεν υπέβαλε κανένα σε οποιαδήποτε αγγαρεία αλλά πάντα ενεφανίζετο φιλόφρων, εξυπηρετικός, μνήμων της φιλίας ή της απλής γνωριμίας με αυτόν, ήτο φυσικόν να είναι ένας άνθρωπος εξαιρετικά συμπαθής, εξαιρετικά αγαπητός και στους πλέον ανόμοιους προς αυτόν ανθρώπους. [...] Τα βαθύτερά του αυτά προτερήματα έκαμαν ώστε όλος ο κόσμος να του συγχωρή ευχαρίστως, προθύμως, –με ένα μακρόθυμο μειδίαμα– τις διάφορες εκκεντρικότητές του. Διότι ο Ανδρεάδης ήτο ένας εκκεντρικός – κατά τον ίδιον τρόπον που είναι εκκεντρικοί οι Άγγλοι»⁷⁶.

Διαφορετική από τους ανωτέρω λογοτέχνες είναι η περίπτωση του Μ. Καραγάτση [Δημήτριος Ροδόπουλος, Αθήνα 1908- Αθήνα 14.9.1960]. Στην Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ μεταγράφεται από το Πανεπιστήμιο της Grenoble το 1925, ενώ τις πτυχιακές του εξετάσεις ολοκλήρωσε με επιτυχία το 1931 με γενικό αριθμητικό μέσο όρο Λίαν Καλώς (7 και 3/7). Η αλληλογραφία του με τον στενό του φίλο και συμφοιτητή Γιώργο Ρωμανό⁷⁷, μετέπειτα δικηγόρο και βουλευτή, μία αλληλογραφία που διασώθηκε από τον γιόν του Ρωμανού Αριστείδη και παραδόθηκε μετά τον θάνατο του πατέρα του στην Μαρίνα Καραγάτση [+14.6.2024], θυγατέρα του Μ. Καραγάτση, έγινε προσιτή χάρη στην λαμπρή έκδοση της Ομότιμης Καθηγήτριας Χριστίνας Ντουσιά⁷⁸. Σε επιστολή του της 1^{ης} Ιουλίου 1931 προς τον Γιώργο Ρωμανό γράφει ο Καραγάτσης: «Για την οιχτήρ απόφαση του Ζεπάτου [εννοείται ο συμφοιτητής τους Παναγιώτης Ζέπος [1908-1984], μετέπειτα καθηγητής του Αστικού Δικαίου και Ακαδημαϊκός], και για την απαίσια επίδραση που παίζει στη ζωή του ο μακιαβέλειος και σατανικός εκείνος τύπος ανισορρόπου, δηλ. ο Ανδρεάδης, θα σου γράψω προσεχώς»⁷⁹. Εκ παραδρομής αναφέρεται από την Χριστίνα Ντουσιά⁸⁰ ο Μιχαήλ Λιβαδάς [1957-1931, αντί του ορθού 1857] ως καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας αντί του ορθού Πολιτικής Δικονομίας⁸¹. Σε μετεγενέστερη επιστολή του, την 7^η Νοεμβρίου 1931 θα γράψει για την περιπέτεια των εξετάσεών του: «Εξετάσεις έδωσα και πέτυχα. Ένας φοβερός καβγάς με τον Ανδρεάδη (Βριστήκαμε σα σωφέρηδες. ΑΝΔΡ.: Είσαι αναιδέστατος! ΕΓΩ: Αυτό είναι ζήτημα προσωπικής μη αντιλήψεως, κ. καθηγητά!), μου χάλασε το βαθμό και μου δώσανε οχτά!»⁸²

76. Κώστα ΟΥΡΑΝΗ «Η σκιαγραφία του διεθνούς φήμης καθηγητού Ανδρεάδου», *The Athens Review of books*, έτ. 13ον, τχ. (142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 10-11, εδώ σ. 11.

77. Γεωργίου Αριστ. ΡΩΜΑΝΟΥ, *Μιά αθηναϊκή βεγγέρα του 1944. Ημερολόγιο από την ελεύθερη ορεινή Ελλάδα*. Έρευνα-εισαγ.-σχόλια Αριστείδης ΡΩΜΑΝΟΣ. Αθήνα, Ποταμός, 2008.

78. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, «*Ο αγαπων σε, Μίτιας*». *Γράμματα και ημερολόγια: 1928-1933*. Φιλολογική επιμέλεια-επίμετρο Χριστίνα ΝΤΟΥΝΙΑ. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2023. Πβ. Χαρικλείας Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ «Η Νεανική αλληλογραφία του Μ. Καραγάτση», εφημ. *Εστία*, 2.7.2023.

79. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, «*Ο αγαπόν σε, Μίτιας*». *Γράμματα και ημερολόγια: 1928-1933...*, όπ.π., σ. 30.

80. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, «*Ο αγαπων σε, Μίτιας*». *Γράμματα και ημερολόγια...*, όπ.π., από την Χριστίνα Ντουσιά, σ. 31, σημ. 34.

81. Μ. Λιβαδάς Ληξούρι 1857-1931. Δικονομικό Δίκαιο και Πολιτική Δικονομία.

82. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, «*Ο αγαπων σε, Μίτιας*». *Γράμματα και ...*, όπ.π., σ. 39. Λανθασμένα,

Στο *Ημερολόγιο* του, γραμμένο τον Απρίλιο του 1931, ο Καραγάτσης κάνει λόγο για τη λογοτεχνία του εξωτισμού⁸³. Αναφερόμενος σε συγγραφείς globe-trotter, κοσμογυρισμένους, πολυταξιδεμένους, θα κάνει λόγο για τον «Καθηγητή της Δημοσίας Οικονομίας, θεατρικό κριτικό, διανοούμενο κοσμικό και Κερκυραίο. Ο Α. France [1844-1924] [Nobel λογοτεχνίας 1921] του χάρισε το σκίτσο του με την αφιέρωση «a l' homme le plus spirituel que j' ai connu [: στον πιο πνευματώδη άνδρα που έχω γνωρίσει]». Ομολογουμένως ήταν είρων ο μακαρίτης. Ο κ. καθηγητής πήγε στην Ιαπωνία. Και έγραψε τις εντυπώσεις του, τις πιο αξιοθρήνητες εντυπώσεις που γίνηκαν ποτέ. Μια μελέτη σχεδόν κοινωνικοπολιτικοοικονομική σε τευτονικό καλούπι με φιλολογικές αξιώσεις. Έγραψε τα πιο γνωστά και τετριμμένα πράγματα σε ύφος δασκαλικό, σαν να ήταν η Αυτοκρατορία του ανατέλλοντος ηλίου terra incognita για την Ελλάδα. Διαβάζοντας τη διατριβή του, θυμήθηκα ένα μπάρμπα μου που εν μέσω εικοστῶ αἰῶνι [[ανακαλ]] εφεύρε τους ...ιδιωτικούς συνεταιρισμούς!»⁸⁴.

Οι αναφορές αυτές πανεπιστημιακών και κυρίως λογοτεχνών επιβεβαιώνουν όσα επιγραμματικά διετύπωσε κατά την πανηγυρική συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών του Δεκεμβρίου 1935 ο Γενικός Γραμματέας της Καθηγητής Αρχαιολογίας Γεώργιος Οικονόμου [6.2.1883-21.6.1951], ιδρυτικό, διορισμένο μέλος, όπως και ο Ανδρεάδης, της Ακαδημίας Αθηνών⁸⁵: «πολυγλωσσία αλλά και πολυγλωσσία εξησφάλισαν εις αυτόν εδραϊαν εν τῇ αλλοδαπῇ θέσιν». Περαιτέρω, υπογραμμίζει ο Οικονόμου, ότι «εν ίση σχεδόν μοίρα» με την επιστημονική ασχολία «περιέλαβεν ο Ανδρεάδης εις τον πνευματικόν του ορίζοντα την νεωτέραν φιλολογικὴν παραγωγὴν, την μουσικὴν και ἰδίᾳ το θέατρον, περί των οποίων ηδύνατο μετ' ασφαλείας να κρίνη και να διδάσκη»⁸⁶.

2. Ο Ανδρεάδης ως θεωρητικός της Δημοσίας Οικονομικής

Ο Ανδρεάδης, ως οικονομολόγος, ικανοποιούσε όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και τις ιδιότητες εκείνες που με αυτές περιέβαλε τον οικονομολόγο ο John Maynard Keynes: «...ο τέλειος οικονομολόγος πρέπει να κατέχει ένα σπάνιο συνδυασμό χαρισμάτων. Πρέπει να διδάσκει ένα υψηλό επίπεδο σε πολλές διαφορετικές κα-

ενδεχομένως εκ παραδρομής, αναφέρεται από την επιμελήτρια της έκδοσης ο Ανδρεάδης ως καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας και Στατιστικής αντί του ορθού καθηγητής Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής στην σ. 39, σημ. 48 της έκδοσης.

83. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, «*Ο αγαπων σε, Μίτιας*». *Γράμματα και...*, όπ.π., από την Χρ. Ντουσιά, σσ. 95-101.

84. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, «*Ο αγαπων σε, Μίτιας*». *Γράμματα...*, όπ.π., σ. 99.

85. Γενικός Γραμματέας της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας από του 1924, Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών από του 1934, υπήρξε ένα πρόσωπο με κύρος, και προς τον οποίο υπήρχε μεγάλη εκτίμηση εκ μέρους της Ελληνικής Πολιτείας. Βασιλ. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Η Ακαδημία Αθηνών. Χρονολογραφική προσωπογραφία*. Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2019, σσ. 182, 186-187.

86. Γεωργίου ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ «Έκθεσις περί των κατά το έτος 1935 πεπραγμένων», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 10(1935), σσ. (86)-(106), ανατυπωμένο στον τόμο *Τα Πεπραγμένα μιας Πενηκονταετίας 1926-1976*. Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, 1977, σσ. 105-106.

τευθύνσεις και πρέπει να συνδυάζει ταλέντα που δεν βρίσκονται συχνά μαζί. Πρέπει να είναι μαθηματικός, ιστορικός, πολιτικός άνδρας και φιλόσοφος σε κάποιο βαθμό. Πρέπει να κατανοεί σύμβολα και να ομιλεί με λέξεις. Πρέπει να στοχάζεται το ειδικό με βάση το γενικό και να αγγίζει το αφηρημένο και το συγκεκριμένο με τον ίδιο τρόπο σκέψης. Πρέπει να μελετά το παρόν υπό το φώς του παρελθόντος για τους σκοπούς του μέλλοντος. Κανένα μέρος της ανθρωπίνης φύσης ή των θεσμών της κοινωνίας δεν πρέπει να βρίσκεται έξω από την ματιά του. Πρέπει να είναι αποφασισμένος και ανιδιοτελής σε μια ταυτόχρονη διάθεση, τόσο ξεκομμένος και αδιάφθορος όσο ένας καλλιτέχνης, και απ' όλα αυτά ορισμένες φορές τόσο κοντά στη γή όσο ένας αγρότης...»⁸⁷. Τα χαρακτηριστικά αυτά γνωρίσματα συγκεντρώνονταν στο πρόσωπό του, όπως ο ίδιος ο Keynes επιγραμματικά υπογραμμίζει: «Ο Ανδρεάδης ήταν άνθρωπος με ευρεία κουλτούρα, που ενδιαφερόταν εξίσου τόσο για τη λογοτεχνία και τις τέχνες όσο σχεδόν και για την πολιτική, την οικονομία και την ιστορία»⁸⁸. Και θα συμπληρώσει ο ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Πειραιώς Λάζαρος Θ. Χουμανίδης [Αθήνα 20.4.1921-25.4.2020], ότι ο Ανδρεάδης ήταν μία κουλτούρα Φιλολογίας, Θεάτρου, Μουσικής, Οικονομικής Ιστορίας, Φιλοσοφίας, ως απαιτεί τούτο η επιστήμη της Οικονομικής και ο κλάδος της Ιστορίας, ο οποίος ιδιαιτέρως τον προσήλκυσε⁸⁹. Ο Ανδρεάδης ανήκε στους αναγεννησιακούς εκείνους πνευματικούς ανθρώπους του 19^{ου} αιώνα, ένα είδος διανοουμένου που έχει εκλείψει πλέον δια παντός στην εποχή μας.

Την οικονομική θεμελιώδη δοξασία του θα ανιχνεύσουμε μέσα από τις *Παραδόσεις* και τα *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομικής*, τα οποία εξέδιδαν οι αριστούχοι μαθητές του⁹⁰.

Ο Ανδρεάδης εισήγαγε στην χώρα μας τον σύγχρονο όρο «Δημοσία Οικονομική», εκκινώντας ιστορικά από το έργο, *Πόροι ή Περί προσόδων* του Ξενοφώντος, και ανιχνεύοντας τους μετεγενεστέρους όρους, πρώτον τον όρο «Προσοδιονομική», που είχε εισάγει ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης [Μελένικο 20.2.1802-Αθήνα 7.7.1803]⁹¹, δεύτερον,

87. John Maynard KEYNES, *Essays in Biography*. New York 1963, σσ. 140-141.

88. John Maynard KEYNES «Obituary: Andrew Andreades», *Economic Journal* 45 (1935), σσ. 597-599 και σε ελληνική μετάφραση από την Μιμή Βασιλάκη «Αποχαιρετισμός του Ανδρεάδη από τον Τζών Μέϋναντ Κέϋνς», *The Athens Review of books*, έτ. 13ον, τχ. (142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 8-9, εδώ σ. 8.

89. Λαζάρου Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον*, τόμ. Α'. Αθήναι, Παπαζήσης, 1990, σ. 387.

90. Πβ. Χριστοδούλου ΔΑΜΙΠΗ, *Δημοσία Οικονομική και Στατιστική κατά τα αυθεντικά του ακαδημαϊκού έτους 1912-13 παραδόσεις του Α. Μ. Ανδρεάδου. Γενικόν Μέρος*. Αθήναι, Τζάκα & Δελαγραμμάτικα, 1913. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Δημοσία Οικονομία. Κατά τα αυθεντικά παραδόσεις του καθηγητού κ. Α. Ανδρεάδου*. Αθήναι, Τζάκα & Δελαγραμμάτικα, 1924. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας. Μέρος Α'. Από της Επαναστάσεως μέχρι της Πτωχεύσεως (1821-1893)*. Αθήναι, Τζάκα & Δελαγραμμάτικα, 1925. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας. Τόμος Δ'. Ελληνική και μεταπολεμική Δημοσία Οικονομία (1912-1925)*. Αθήναι, 1927.

91. Το 1833 ο Πολυζωΐδης είχε εκδώσει σε μετάφραση το οικονομικό εγχειρίδιο του Joseph DROZ [Besancon 31.10.1773-Paris 1850], *Économie Politique, ou Principes de la science des Rich-*

τον όρο «Δημοσιολογία», που είχε χρησιμοποιήσει ο Ιωάννης Σούτσος [ΚΠολη 1803-Αθήνα 1890]⁹², και τρίτον, τον όρο «Δημοσιονομία», που έκανε χρήση ο Ιωάννης Ζωγράφος⁹³, ανίχνευσε τις ατέλειες τους και τους έθεσε τελικά σε αχρηστία. Ειδικώς, αναφέρει στον Εισιτήριο λόγο του ως καθηγητής Δημοσίας Οικονομικής και Στατιστικής: «Η αληθώς ακριβής ονομασία της ημετέρας επιστήμης θα ήτο η της Πολιτικής Οικονομίας, διότι αντικείμενον αυτής ακριβώς είναι η μελέτη των οικονομικών της Πολιτείας. Δυστυχώς όμως από του Montchrétien και εντεύθεν ο όρος εξέπεσεν, χρησιμοποιηθείς ως ονομασία άλλης επιστήμης, ήτις επιτυχέστερον θα εκαλείτο Οικονομική ή Πλουτολογία. Τόσον όμως μακροχρόνιος και γενική είναι η γενομένη χρήσις του όρου Πολιτική Οικονομία υπό την εσφαλμένην αυτής εκδοχήν, ώστε δεν είναι δυνατόν να ελπίσωμεν την διόρθωσιν των κακώς κειμένων. Περιορίσθημεν όθεν να προσδράμωμεν εις τον όρον Δημοσία Οικονομία, όστις και ουχί ανακριβής τυγχάνει και σαφή ιδέαν δίδει του αντικειμένου, όπερ πραγματεύεται»⁹⁴.

Όπως έχει δείξει η μεταγενέστερη έρευνα ο όρος «πολιτική οικονομία», δηλωτικός της οικονομικής επιστήμης, χρησιμοποιήθηκε κατά πρώτον σε γραπτό κείμενο από τον Ιταλικής καταγωγής Γάλλο ιστορικό Louis de Mayerne Turquet (1550-1618), στο έργο του με τον τίτλο, *La monarchie aristodemocratique* (1611), σελ. 558⁹⁵. Ως τίτλος έργου χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Γάλλο ποιητή και έμπορο Antoine de Montchrétien [1575-1621], στο έργο του με τον τίτλο, *Traite de l' économie politique*. Paris 1615⁹⁶.

Ως οικονομολόγος ο Ανδρεάδης –μολονότι ακολουθούσε κυρίως την Φιλελεύθερη Σχολή του δασκάλου του Leroy-Beaulieu–, θεωρούσε ο ίδιος τον εαυτόν του εκλεκτικό και μη κατατάξιμο στις υπάρχουσες οικονομικές σχολές⁹⁷. Ειδικά για τον Έλληνα οικο-

esses (Paris, Jules Renouard, 1829), με τον τίτλο, *Πολιτική Οικονομία, ήτοι αρχαί της επιστήμης του Πλούτου*. Ναύπλιον 1833, στο οποίο χρησιμοποιεί τον όρο «Προσοδιονομική». Πβ. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Δημοσία Οικονομία. Κατά τας αυθεντικές παραδόσεις του καθηγητού κ. Α. Ανδρεάδου*. Αθήνα, Τζάκα & Δελαγραμμάτικα, 1924, σ. 3.

92. Ιωάννου ΣΟΥΤΣΟΥ, *Δημοσιολογία*. Αθήνα 1890, σ. 7, σημ.

93. Ιωάννου ΖΩΓΡΑΦΟΥ «Λόγος εισιτήριος εκφωνηθείς την 4ην Μαρτίου 1881», στον τόμο, Ιω. ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Δημοσιονομικά Μελέται*, τομ. Α'. Αθήνα 1925², σσ. 267-287.

94. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Λόγος Εισιτήριος ως καθηγητού της Δημοσιονομίας εκφωνηθείς την 29ην Απριλίου 1906», στα ΕΡΓΑ, τόμ. Β', σσ. 23-32.

95. Βλ. για το θέμα αυτό πβ. J. KING «The origin of the term 'political economy'», *Journal of Modern History* 20(3) (1948), σσ. 230-231. Alfred BÜRGIN, *Zur Soziogenese der Politischen Ökonomie. Wirtschaftsgeschichtliche und dogmenhistorische Betrachtungen*. Marburg, Metropolis Verlag, 1993, σσ. 272-274.

96. Antoine de MONTCHRÉTIEN, *Traite de l' économie politique*. Paris 1615 [ανατύπωση με πρόλογο του Th. FUNCK-BRENTANO, Paris 1889· δεύτερη αναστατική έκδοση Genève, Slatkine Press, 1970]. Για μία εκτενέστερη ανάλυση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία πβ. [Αριστοτέλης] *Οικονομικά*. Εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια Βασίλειος Α. ΚΥΡΚΟΣ-Χρήστος Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ. Αθήνα, Ηρόδοτος, 2008, σσ. 139-141.

97. Α.Μ. ANDREADES «Griechenland», σε H. MAYER, επιμέλεια, *Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*. Wien, 1927, σσ. 236-246, εδώ σελ. 241.

νομολόγο πρέσβευε την άποψη ότι δεν πρέπει να ακολουθεί μονομερώς και απόλυτα μια Σχολή και μόνον, αλλά όφειλε να εξετάσει κατά πόσο και σε ποιο βαθμό οι διδασκαλίες μιας Σχολής μπορούν να τύχουν εφαρμογής στην χώρα μας.

Ο ίδιος ο Ανδρεάδης διακήρυττε κατ'επανάληψη την αντίθεσή του προς την επέκταση των δραστηριοτήτων του κράτους και τασσόταν ανεπιφύλακτα υπέρ του δόγματος της «σωτηρίας φειδούς», το οποίο είχε θέσει η Φιλελεύθερη Σχολή⁹⁸. Παράλληλα, ήταν αμείλικτος κριτής των ασυλόγιστων δαπανών και της σπατάλης του Δημοσίου. Οι προτάσεις του για την φειδώ των δαπανών του κράτους έτυχαν της παρουσίας από του βήματος της Βουλής⁹⁹. Δεν λησμονούσε βέβαια να υπογραμμίσει ο Ανδρεάδης και την ανάγκη της κρατικής παρέμβασης, εκεί όπου ο μηχανισμός των τιμών αδυνατούσε να επιλύσει τα πολυποίκιλα προβλήματα. Έτσι, στην εθνική άμυνα, την δημόσια υγεία, την εσωτερική ασφάλεια, στα επικαλούμενα δημόσια αγαθά αποδεχόταν την παρέμβαση του κράτους¹⁰⁰.

Η οικονομική φιλοσοφία του Ανδρεάδη θεμελιώνεται σε δύο βασικούς άξονες: Πρώτον, στον εθνικό χαρακτήρα της Δημοσίας Οικονομίας, και δεύτερον, στην ουδετερότητα του φόρου.

Ο Ανδρεάδης υπογραμμίζει την ιστορική διάσταση και διαχρονικότητα της Επιστήμης της Δημοσίας Οικονομικής, τονίζοντας, ότι πρέπει να αναζητάται σε κάθε κοινωνική μεταρρύθμιση που λαμβάνει χώρα το δημοσιονομικό αίτιο. Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύει πως δημοσιονομικά αίτια οδήγησαν στη θέσπιση της Magna Charta (1215), στην Γαλλική Επανάσταση (1789) και στην Αμερικανική (1776)¹⁰¹. Θα τονίσει παράλληλα τον εκδίκητικό χαρακτήρα της επιστήμης της Δημοσίας Οικονομικής για τους πολιτικούς που την αγνοούν –μία άποψη που υιοθέτησε ο Ανδρεάδης από τον δάσκαλό του P. Leroy-Beaulieu¹⁰²–, και θα υπογραμμίσει ότι «η υγιής δημοσία οικονομία δέον να θεωρήται ως η πρώτη γραμμή της αμύνης των εθνών»¹⁰³.

Εάν προσπαθήσουμε να ανεύρουμε τους συγγραφείς εκείνους, οι οποίοι ενδεχομένως επηρέασαν και επέδρασαν στην οικονομική, δημοσιονομική φιλοσοφία του Αν-

98. Πβ. Αθανασίου Ι. ΣΜΠΑΡΟΥΝΗ «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο πατήρ της Επιστήμης», *Εργασία*, έτ. ΣΤ', τχ. 284(1935), σσ. 709-711, εδώ σ. 711, όπου χαρακτηρίζει τον Ανδρεάδη ως έναν εκ των «στυλοβατών της Νεοκλαστικής Σχολής».

99. Βλ. σχετική αγόρευση του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου, σε Αλέξανδρος ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα*, τόμ. Β', επιμέλεια Ξενοφ. Λευκοπαρίδη. Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1957, σ. 761.

100. Χριστοδούλου ΔΑΜΙΡΗ, *Δημοσία Οικονομική και Στατιστική κατά τας αυθεντικές του ακαδημαϊκού έτους 1912-13 παραδόσεις του Α. Μ. Ανδρεάδου. Γενικόν Μέρος*. Αθήνα 1913, σσ. 54-66.

101. Χριστοδούλου ΔΑΜΙΡΗ, *Δημοσία Οικονομική και Στατιστική κατά τα αυθεντικάς...*, όπ.π., σσ. 46-47.

102. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Λόγος Εισιτήριος εις το μάθημα...*, στα ΕΡΓΑ, τόμ. Β', σσ. 4-5.

103. Χριστοδούλου ΔΑΜΙΡΗ, *Δημοσία Οικονομική και Στατιστική κατά τας αυθεντικάς... του... έτους 1912-13 παραδόσεις του Α. Μ. Ανδρεάδου...*, όπ.π., σ. 50.

δρεάδη αναφορικά με τον χαρακτήρα και την αποστολή της Δημοσίας Οικονομικής, μπορούμε να αναφερθούμε σε δύο καμεραλιστές συγγραφείς, τον Γερμανό Johann Heinrich Gottlob von Justi [Brücken 28.12.1717-Berlin 21.7.1771]¹⁰⁴ και τον Αυστριακό Joseph Freiherr von Sonnenfels [Nikolsburg/Mikulov Μοραβίας 1732-Βιέννη 25.4.1817]¹⁰⁵. Οι δύο αυτοί συγγραφείς αναγνωρίζονται εκ των θεμελιωτών και διαμορφωτών της Δημοσίας Οικονομικής¹⁰⁶. Ένα κοινό στοιχείο που υπάρχει ανάμεσα στους δύο αυτούς καμεραλιστές συγγραφείς και τον Ανδρεάδη, το οποίο είχαμε αναδείξει παλαιότερα¹⁰⁷ και εξ όσων είμεθα σε θέση να γνωρίζουμε δεν έχει επισημανθεί από τους ερευνητές, είναι η ενασχόλησή τους με το Θέατρο. Ειδικότερα, ο von Sonnenfels ενετύρωσε στην ιστορία του Θεάτρου της Βιέννης, συνέγραψε μάλιστα και σχετική, διερευνητική μονογραφία, διετέλεσε το 1770 κριτής του γερμανικού θεάτρου¹⁰⁸. Ο Justi υποστήριξε τον εκπολιτιστικό χαρακτήρα του Θεάτρου στον εθνικό χαρακτήρα της Δημοσίας Οικονομικής¹⁰⁹. Ο Ανδρεάδης δημοσίευε πολυπληθείς θεατρικές κριτικές με το ψευδώνυμο Άλκ¹¹⁰ στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο, συνέγραψε ειδική μονογραφία για τα θέατρα της Βιέννης¹¹¹, ειδική μονογραφία για το Βασιλικό

104. Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Staatswirthschaft oder systematische Abhandlung aller Oeconomischen und Cameralwissenschaften, die zur Regierung eines Landes erfordert werden*. Leipzig 1758 [ανατύπωση Aalen, Scientia Verlag, 1963].

105. Joseph Freiherr von SONNENFELS, *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*, 3 τόμοι. Wien 1765-1776.

106. Ειδικώς περί Justi πβ. από την παλαιότερη βιβλιογραφία Ferdinand FRENSDORFF, *Über das Leben und die Schriften des Nationalökonom J.H.G.von Justi*. Nachrichten der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, phil. – hist. Klasse. Göttingen 1903. Από την νεώτερη βιβλιογραφία πβ. Helge PEUKERT «Justi's Moral Economics and his System of Taxation (1766)», στον τόμο Jürgen G. BACKHAUS, επιμέλεια, *Essays on Fiscal Policy*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2005, σσ. 211-238. Ulrich ADAM, *The Political Economy of J. H. G. Justi*. Oxford, Peter Lang, 2006. Για τον Sonnenfels, πβ. Helmut REINALTER «Sonnenfels, Joseph Freiherr von», *Neue Deutsche Biographie* 24(2020), σσ. 576-578. Για την συμβολή τους στην ανανέωση της Δημοσίας Οικονομικής πβ. Erhard DITTRICH, *Die deutschen und österreichischen Kameralisten*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974, σσ. 103-111 [Erträge der Forschung 23].

107. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Θεοδόση ΠΥΛΑΡΙΝΟΥ «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935). Ο ιστορικός της οικονομίας και ο ιστορικός της λογοτεχνίας», *η παρέμβαση. Πνευματική Επιθεώρηση της Κοζάνης*, τχ. 139 (Μάρτιος-Απρίλιος-Μάιος 2007), σσ. 48-57, εδώ σ. 53.

108. Erhard DITTRICH, *Die deutschen und österreichischen...όπ.π.*, σσ. 110-111.

109. Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Staatswirthschaft oder systematische Abhandlung aller Oeconomischen und Cameralwissenschaften...*, *όπ.π.*, 61-65.

110. Νικολάου ΒΕΗ, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης», *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτ. Α', αριθμ. 9 (1935), σσ. 1-2.

111. Α. Μ. ANDRÉADÈS, *Les théâtres à Vienne*. Preface de M. Henry Bidou. Bruxelles, 1929. Σε ελληνική μετάφραση Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, «Τα θέατρα της Βιέννης», *Νέα Εστία* 5(1929), σσ. 207-22, 257-261. Πβ. επίσης Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Μία φυσιογνωμία: Ερρίκος Μπιντού», *εφημ. Εστία* 2.1.1925.

Θέατρο¹¹², για το ελληνικό θέατρο¹¹³ και άρθρα για άλλα ευρωπαϊκά θέατρα¹¹⁴, ικανοποιώντας με τον τρόπο αυτό την άποψη του Γεωργίου Οικονόμου, όπως προαναφέραμε, για μία συστηματική ενασχόληση με τα θεατρικά¹¹⁵.

Οι απόψεις του Ανδρεάδη για τον φόρο διακρίνονται από έναν σκεπτικισμό, όταν ακολουθεί την διατύπωση του Σκότου οικονομολόγου και εκδότη John Ramsay

112. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Το Βασιλικόν Θέατρον (1901-1908)*. Αθήναι, Ν. Τζάκα, Στ. Δελαγραμμάτικα & Σια, 1933. Το κείμενο αποτελεί διάλεξη που έδωσε ο Ανδρεάδης στον Φ.Σ. Παρνασσός ενταγμένη στον κύκλο ομιλιών που διοργάνωσε η Ένωση των Ελλήνων Θεατρικών και Μουσικών Κριτικών με τον τίτλο, *Σαραντα χρόνια του ελληνικού θεάτρου (1890-1930)*.

113. Πβ. δείγματος χάριν Α. Μ. ANDRÉADÈS, «Le théâtre Grec: Spiro Mélas, Grégoire Xenopoulos, Pandeli Horn», *Le Temps* 9.8.1909. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Le théâtre Grec d' après – guerre. Trois auteurs: Spiro Mélas, Grégoire Xenopoulos, Pandeli Horn», *Le Temps* 15.4.1927. Αναφορικά με τα δύο αυτά άρθρα θα γραφεί από τον Χ. «Το άρθρον του κ. Α.Μ.Ανδρεάδη», *Νέα Εστία*, έτ. Β', τχ. 11 (15.9.1927), σ. 692, ότι: «είναι τφόντι πολυτιμοτάτη και πατριωτικωτάτη η υπηρεσία, την οποίαν προσφέρει εις την λογοτεχνίαν μας εν γένει ο κ. Ανδρεάδης, τόσο συχνά ομιλών ή γράφων εις την Ευρώπην, και χρησιμοποιών υπέρ αυτής όλας τας γνωριμίας και επιρροάς που έχει εκεί ο έξοχος επιστήμων και ο λαμπρός άνθρωπος του κόσμου». Α. Μ. ANDRÉADÈS, «Le théâtre Grec contemporain», *Bibliothèque Universelle et Revue de Geneve* (Οκτώβριος 1927), 24 σσ. Το αυτό άρθρο και σε ελληνική μετάφραση με τον τίτλο, Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Το σύγχρονον ελληνικόν θέατρον», μεταφρασθέν υπό υπό Μ. Δ. Σ(τασινοπούλου), *Νέα Εστία*, έτ. Β', τχ. 22-24 (15.12.1927), σσ. 1067-1075. Πρόκειται για τον Μιχαήλ Στασινόπουλο [Καλαμάτα 1903-Αθήνα 2002], δικηγόρο τότε, μετέπειτα καθηγητή Διοικητικού Δικαίου στην Πάντειο Σχολή, τακτικόν μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1968), Πρόεδρο του Συμβουλίου Επικρατείας, λογοτέχνη και εν τέλει Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας (18.12.1974-20.6.1975), ad hoc δικαστή στο Διεθνές Δικαστήριον της Χάγης. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Η αποσύνθεσις του Νεοελληνικού θεάτρου», *Νέα Εστία*, έτ. 10(1931), σσ. 902-906. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Το δραματολόγιον του Εθνικού Θεάτρου», *Εργασία*, έτ. Δ', τχ. 199 (22.10.1933), σσ.1523-1524. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Το Εθνικόν Θέατρον και αι μεταρρυθμίσεις του Κανονισμού αυτού», *Εργασία*, έτ. Ε', τχ. 215 (11.2.1934), σσ. 185-186. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Ο Μπέρναρ Σω και το Εθνικόν», *Εργασία*, έτ. Ε', τχ. 216 (11.3.1934), σσ. 221-222.

114. Πβ. ενδεικτικά από τις πολλές δημοσιεύσεις του για τα θέατρα της Ευρώπης Α. Μ. ANDRÉADÈS «La saison théâtrale à Londres. La crise théâtrale, ses causes. Quelques nouveautés intéressantes», *Le Flambeau* 4 (1921), σσ. 216-227. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Le théâtre anglais contemporain», *Le Flambeau* 8(1925), σσ. 31-50. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Le théâtres à Munich», *Le Flambeau* 13 (1930), σσ. 461-474.

115. Για τον θεατρικό κριτικό Ανδρεάδη πβ. Θεμ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ «Ο Ανδρέας Ανδρεάδης κριτικός του θεάτρου», εφημ. *Νέος Κόσμος*, 2.6.1935. Θεμ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ ΝΟΒΑ, «Ανδρεάδης. Καθηγητής του θεάτρου», στον τόμο, ΙΔΙΟΥ, *Θεατρικά Μελετήματα*, Αθήνα 1963, σσ. 198-205. Από του σύγχρονους ιστορικούς κριτικούς του νεοελληνικού θεάτρου με τις κριτικές του Ανδρεάδη ασχολήθηκε η Βαρβάρα ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Η θεατρική κριτική στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*. Διδακτορική διατριβή, τομ. 1-3, ΕΚΠΑ- Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 2005 [=έκδοση σε δύο τόμους από τις εκδόσεις Αιγόκερως, 2008 και 2009]. Βλ. τα κατατοπιστικά άρθρα της Βαρβάρας ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ «Ανδρέας Ανδρεάδης: ένας οικονομολόγος-θεατρικός κριτικός στη μεσοπολεμική Αθήνα», *The Athens Review of books*, έτ. 13^{ov}, τχ. (142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 41-42 και του Λάμπρου ΒΑΡΕΛΑ «Ο κολοσσός της οικονομικής ιστορίας ως φιλόλογος και θεατρικός κριτικός», *The Athens Review of books*, έτ. 13^{ov}, τχ. (142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 36-40.

McCulloch [Whithorn 1.3.1789-Λονδίνο 11.11.1864], πρώτου καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας στο University College του Λονδίνου, σύμφωνα με την οποία «όποιος προσδοκά να εύρη άμεμπτον φόρον, ζητεί πράγμα το οποίον ούτε υπήρξεν, ούτε υπάρχει, ούτε θα υπάρξει»¹¹⁶. Αποδεχόμενος τις τέσσερις αρχές φορολογίας του Adam Smith [Kirkcaldy βαπτίσθηκε 5.6.1723- Edinburgh 17.7.1790], τις οποίες χαρακτηρίζει «θαυμασίους κανόνες»,¹¹⁷ υποστηρίζει εκτός από τον προστατευτικό και κυρίως τον ταμειυτικό σκοπό που πρέπει να έχει ένας φόρος, αναγνωρίζοντας και επικουρικούς σκοπούς, όπως ηθικούς και κοινωνικο-πολιτικούς, κάτω όμως από ορισμένες προϋποθέσεις. Έτσι, δέχεται ότι η φορολογική πολιτική του κράτους πρέπει να παραμένει ουδέτερη και να μην επηρεάζει την κατανομή του κοινωνικού πλούτου. Είναι ριζικά αντίθετος με εκείνους που υποστηρίζουν την δαπάνη ως όργανον ασκήσεως κοινωνικής πολιτικής, τονίζοντας ότι «μόνον οικονομία θέλουν μας σώσει»¹¹⁸ και επικρίνει καυστικώτατα τις κακές έξεις της γραφειοκρατίας¹¹⁹.

Με γνώμονα τις απόψεις του Ξενοφώντος, όπως αυτές διατυπώνονται από τον Αθηναίο στρατιωτικό, βιογράφο και ηθικό φιλόσοφο στα *Απομνημονεύματα*¹²⁰ και αναφέρονται σε εκείνον που ασκεί την οικονομική πολιτική, αποκρυσταλλώνει ο Ανδρεάδης τις απόψεις του για μία χρηστή δημοσιονομική διοίκηση. Για τον λόγο αυτό προσπαθεί, από την κλασική αρχαιότητα και τους ελληνιστικούς χρόνους, αλλά και από την εποχή του, να αναδειξεί και να προβάλλει το έργο εκείνων των πολιτικών, οι οποίοι άσκησαν χρηστή δημοσιονομική διοίκηση και να τους φέρει ως πρότυπο για τους πολιτικούς της εποχής του. Σύμφωνα με το πλαίσιο αυτό ασχολείται με τους Αθηναίους πολιτικούς Εύβουλο και Λυκούργο¹²¹, τους δημοσιονόμους του Μεγ. Αλεξάν-

116. Χριστοδούλου ΔΑΜΙΡΗ, *Δημοσία Οικονομική και Στατιστική κατά τας αυθεντικάς... του... έτους 1912-13 παραδόσεις του Α. Μ. Ανδρεάδου...*, ό.π. σ. 81.

117. Χρήστου ΛΑΔΑ, *Δημοσία Οικονομία και Στατιστική κατά τας αυθεντικάς παραδόσεις του κ. Α. Μ. Ανδρεάδου*, τόμ. Α'. Αθήνα 1920, σ. 304. Τους τέσσερις κανόνες της φορολογίας είχαν διατυπώσει και πρίν από τον Smith και άλλοι συγγραφείς, κυρίως καμεραλιστές, όπως ο J. Freiherr von SONNENFELS, *Grundsätze von...*, ό.π., τόμ. Β'. σ. 388. Πβ. E. DITTRICH, *Die deutschen und...*, ό.π., σ. 114.

118. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Δια την σταθεροποίησιν του νομίσματος», εφημ. *Πρωία*, 28 Απριλίου 1928.

119. Τις απόψεις αυτές διατυπώνει ο Ανδρεάδης κατά τον Μεσοπόλεμο και ειδικότερα κατά την περίοδο που ακολουθεί μετά την ίδρυση της Τραπέζης της Ελλάδος και την σταθεροποίηση που επιτεύχθηκε. Πβ. Παναγιώτη Β. ΔΕΡΤΙΛΗ, *Λόγος Επιμνημόσυνος ...*, ό.π., σ. 27. Μιχάλη ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Κρίση του 1929 και οι ...*, ό.π., σ. 349, ο οποίος παραπέμπει σε άρθρο του Ανδρεάδη στην εφημερίδα *Έθνος* της 11-12 Φεβρουαρίου 1929.

120. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ *Απομνημονεύματα* Γ IV 12.

121. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Α'. Από των Ομηρικών Χρόνων μέχρι των Ελληνομακεδονικών Χρόνων. Πρόλογος Α.Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ. Εισαγωγή και συμπληρωματική βιβλιογραφία Χ.Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ. Αθήνα, Παπαδήμας, 1992, σσ. 457-487. Η πρώτη έκδοση έλαβε χώρα το 1928.

δρου¹²², οι οποίοι «ευμοίρησαν δημοσιονομικής ιδιοφυΐας αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλίαν σπουδαίων δημοσιονομικών μέτρων»¹²³, αλλά και τους συγχρόνους Βρετανούς πολιτικούς, όπως τον Gladstone[William Ewart Gladstone, Liverpool 29.12.1809-London 19.5.1898]¹²⁴ και τον Snowden[Philippe Snowden, Cowling του West Riding, πλησίον του Yorkshire 18.7.1864- Tilford του Surrey 15.5.1937]¹²⁵. Η προβολή των ονομάτων αυτών λαμβάνει χώρα από τον Ανδρεάδη για να αποδείξει ότι οι σύγχρονοι του πολιτικοί οφείλουν να μιμηθούν από την χρηστή δημοσιονομική διοίκηση και άσκηση πολιτικής των προαναφερομένων.

Μέσα στα πλαίσια των ιδεών του για τον σκοπό και την αποστολή της Δημοσίας Οικονομίας και την λειτουργία του φόρου αναλαμβάνει ένα πραγματοποιήσει ένα τιτάνιο έργο: Την συγγραφή ενός πλήρους Συστήματος Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας. Το εγχείρημα θα περιελάμβανε πέντε περιόδους. Η πρώτη περίοδος θα έπρεπε να περιλάβει την ιστορία της Δημοσίας Οικονομίας από των ομηρικών χρόνων μέχρι την μάχη της Χαιρώνειας. Η δεύτερη περίοδος θα περιελάμβανε την ελληνιστική εποχή. Η τρίτη περίοδος θα κάλυπτε το Βυζάντιο, η τετάρτη περίοδος θα αναφερόταν στους χρόνους της Βενετοκρατίας, Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας και τέλος, η πέμπτη περίοδος θα έπρεπε να καλύπτει την νεώτερη ελληνική δημοσιονομική ιστορία.

Μια αυστηρή κατανομή της ύλης του Συστήματος δεν ακολουθείται στο έργο του Ανδρεάδη με τον συγκεκριμένο τρόπο και την αντίστοιχη δομή της ύλης, που περιγράψαμε παραπάνω. Ο ίδιος δεν πρόφθασε να ολοκληρώσει την πράγματι αυτή κολοσ-

122. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Αι σπουδαιότεραι επί Αλεξάνδρου του Μεγάλου δημοσιονομικαί φυσιογνωμιαί», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 4 (1929), σσ. 233-242, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α΄. σσ. 301-310. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Φιλόξενος ο Μακεδών», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 4(1929), σσ. 413-418, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α΄, σσ. 311-315. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Η δημοσιονομική πολιτική του βασιλέως Λυσιμάχου», *Ελληνικά* 2(2) (1929), σσ. 257-266, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α΄. σσ. 317-324. Πβ. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β΄. Η Δημοσία Οικονομία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Δεύτερη έκδοση με Εισαγωγή Σάββα Παρ. ΣΠΕΝΤΖΑ. Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Α.Δ. ΣΤΕΦΑΝΗ. Αθήνα, Παπαδήμας, 1992, σσ. 75-93. Η πρώτη έκδοση έλαβε χώρα το 1930.

123. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Αι σπουδαιότεραι επί Αλεξάνδρου του Μεγάλου...», όπ.π., σσ. 241-242.

124. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ο Γλάδστων ως οικονομολόγος, ήτοι δράσεις και θεωρίες του Γλάδστωνος εν τοις δημοσίαις οικονομικοίς*. Ανάτυπον εκ του περιοδικού *Οικονομικά Χρονικά*. Αθήνα 1910. Όπως σημειώνει ο Τάκης ΚΑΤΣΙΜΑΡΔΟΣ «Ανδρέας Ανδρεάδης. Ο ...Παπαρρηγόπουλος ...», όπ.π., σ. 49, ο Γλάδστων αποτελούσε το πολιτικό του ίνδαλμα. Με τον Γλάδστωνα ασχολήθηκε και σε άλλα δημοσιεύματά του ο Ανδρεάδης. Πβ. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Ο Γλάδστων και η προσάρτησις της Ηπειροθεσσαλίας», *Παναθήναια* 19 (1909-1910), σσ. 183-186. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ο Γλάδστων και η Ελλάς*. Εν Αθήναις 1910, 40 σσ.

125. Ο Ph. Snowden έτυχε της βαθειάς μελέτης και επισταμένης ανάλυσης από τον Ανδρεάδη. Το βιβλίο του με τον τίτλον, *Philippe Snowden: L' homme et sa politique financière*. Paris, Félix Alcan, 1930, σσ. VIII+124 in 12° και σε αγγλική μετάφραση από τον D. Bolton. London 1930, σσ. XIII+100 in 12° έτυχε πλήθους ευμενών κριτικών. Βλ. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Φίλιππος Σνώδεν», *Νέα Εστία* 7 (1930), σσ. 220-22, 301-307.

σιαία προσπάθεια. Ως αίτια μπορούν να αναφερθούν οι πολυποίκιλες δραστηριότητές του, που ήταν ιδιαίτερα επίπονες, η συστηματική ενασχόλησή του με το Θέατρο, η νεοελληνική λογοτεχνία¹²⁶, καθώς και ο πρόωρος θάνατός του.

3. Ο Ανδρεάδης ως ιστορικός της Δημοσίας Οικονομικής: Από της κλασσικής αρχαιότητας μέχρι και των ημερών του

Οι προεργασίες του μέρους που αφορά την ιστορία της ελληνικής δημοσίας οικονομίας δημοσιεύονται σε διάφορες γλώσσες, όπως μπορεί να δει ο αναγνώστης από τα περιεχόμενα του πρώτου τόμου των *Έργων* (1938), ενώ αρκετά επιμέρους κείμενα ενσωματώνονται αυτολεξεί στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας* που θα κυκλοφορηθεί το 1928. Η ενασχόληση με την οικονομική αντίληψη της αρχαιότητας είναι στοιχείο της πρώιμης ελληνικής δημοσιονομικής σκέψης, όπως τούτο διαφαίνεται στα έργα των προκατόχων του Ανδρεάδη, του Ιωάννη Σούτσου και κυρίως του Ιωάννη Ζωγράφου [Σόλο δήμου Νωνάκριδος των Καλαβρύτων 13.4.1844-Αθήνα 30.11.1927], καθηγητή της Δημοσιονομίας στην Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ [1882-1885]. Πράγματι, ο Ζωγράφος στον δεύτερο τόμο του έργου του *Δημοσιονομικαί Μελέται*¹²⁷ προβαίνει σε ιστορική έκθεση της δημοσιονομίας των αρχαίων Ελλήνων, της σύνδεσής της με την αντίστοιχη της Ρώμης, της βυζαντινής και τουρκοκρατουμένης Ελλάδος. Ο Ιωάννης Ζωγράφος προέβη σε περιληπτική περιγραφή των δημοσιονομικών αρχών των Ρωμαίων, Βυζαντινών και Τούρκων¹²⁸. Παράλληλα, η ενασχόληση αυτή με την αρχαιότητα εντάσσεται στις θεωρητικές και ιστορικές αναζητήσεις του ευρύτερου ευρωπαϊκού επιστημονικού χώρου. Από μεθοδολογικής άποψης αυτό που χαρακτηρίζει το μεγάλο ιστορικό έργο του Ανδρεάδη για την ελληνική δημόσια οικονομία «από των ομηρικών χρόνων» είναι η σχεδόν αυτονόητη μεταφορά συγχρόνων εννοιολογικών πλαισίων στην αρχαιότητα. Ο Ανδρεάδης δεν ασχολείται με τη θεωρητική-γενετική εξήγηση ενός θεσμού, αλλά, προβάλλοντας το υπάρχον σε όλη την ιστορική εξέλιξη δέχεται την ύπαρξη του κράτους, άρα και του δημοσιονομικού κύκλου, με την διαφώτιση από τις πηγές για αυτό που ήδη έχει υποτεθεί ότι υπάρχει, δηλαδή τον αρχαίο δημοσιονομικό κύκλο, με

126. Πβ. Γιώργου Β. ΔΕΡΤΙΑΗ «Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 90.

127. Ιωάννου ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Δημοσιονομικαί Μελέται*, τόμ. Β'. *Δημοσιονομική ήτοι Επιστήμη της των δημοσίων χρημάτων διοικήσεως*. Αθήναι 1925, Βιβλίον Β', Κεφάλαιον γ', σσ. 117-134.

128. Η συνεισφορά αυτή του Ζωγράφου, εάν και περιληπτική, υπήρξε η πρώτη, από όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, προσπάθεια που καταβλήθηκε στον τόπο μας για την διερεύνηση των Δημοσίων Οικονομικών των Βυζαντινών. Για μία αποτίμηση του έργου του Ζωγράφου ως θεωρητικού της Δημοσίας Οικονομίας πβ. Θανάση ΓΚΙΟΥΡΑ, *Φορολογία και Πολιτική. Πολιτικο-οικονομική προβληματική και δημοσιονομική σκέψη*. Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2000, σσ. 177-188. Τον Ζωγράφο ως πρόδρομο του Ανδρεάδη στην μελέτη των δημοσίων οικονομικών των Βυζαντινών αναγνωρίζει ο Δημήτριος ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ «Ιωάννης Σ. Ζωγράφος (1844-1927)», *ΑΟΚΕ Ζ'* (1927), σσ. 124-126, εδώ σ. 126.

έσοδα, δαπάνες, προϋπολογισμό, ισολογισμό και φορολογία¹²⁹. «Η δημοσία οικονομία είναι το κάτωπυρρον της πολιτικής και κοινωνικής καταστάσεως ενός κράτους», επισημαίνει ο ίδιος στην *Ιστορία*¹³⁰. «Δοθέντων δύο κρατών ζώντων υπό όρους παραπλησίους, η μελέτη των δημοσιονομικών θεσμών του πρώτου είναι χρησιμωτάτη δια την κατανόησιν των του δευτέρου, καθ' ότι οι θεσμοί ούτοι δεν είναι δυνατόν να διαφέρωσι μεγάλως. Εάν λοιπόν γνωρίζωμεν οπωσδήποτε καλώς τους θεσμούς εποχής υπενθυμιζούσης την Ομηρικήν, τότε πολύ ευκολώτερον δυνάμεθα να συναρμολογήσωμεν και να ερμηνεύσωμεν τας ομολογουμένως ασαφείς και διεσπαρμένας πληροφορίας ή μάλλον νύξεις, ἄς ἀνευρίσκη τις κατεσπαρμένας ἐν ταῖς ραψωδίαις. Αφ' ετέρου, ως κατεδείχθη υπό πολλών, ἰδία δ' ὁμως υπό του Ανδρέα Lang, ἐξ ὅλων των πολιτειῶν η συγγενεστέρα προς το Ομηρικόν βασίλειον εἶναι το τιμαριωτικόν κράτος του δυτικού μεσαίωου».

Η *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* που εκδόθηκε το 1928 αποτελεί αναντίρρητα το opus magnum του Ανδρεάδη. Συνεχιστής του βαρύτιμου, πρωτοποριακού για την εποχή του, πλὴν ὁμως χρονικῶς παλαιού έργου του Γερμανού επιγραφολόγου, φιλόλογου και ιστορικού August Böckh [Karlsruhe 24.11.1785-Berlin 3.8.1867]¹³¹ με τον τίτλον, *Die Staatshaltung der Athener* (2 τόμοι, Berlin 1817-1818)¹³², ένα έργο που πραγματεύεται την οικονομία των αρχαίων Αθηνών, και έχοντας ως γνώμονα το έργο *Οἰκονομικῶν*, και ειδικῶς το δεύτερο βιβλίο του ανωνύμου συγγραφέα των ελληνοιστικών χρόνων¹³³, ενετρώφησε ο Ανδρεάδης τόσο στα Δημόσια Οικονομικά της Αθηναϊκῆς Δημοκρατίας, ὅσον και των ελληνίδων πόλεων. Με βάση την διάκριση των οικονομιών σε τέσσερα είδη –βασιλική, σατραπική, πολιτική, ιδιωτική¹³⁴– από τον συγγραφέα του δευτέρου βιβλίου των *Οἰκονομικῶν*, μελέτησε ο Ανδρεάδης τα δημόσια οικονομικά τῶσον των δημοκρατικῶν πολιτειῶν ὅσο και των τυραννίδων πόλεων¹³⁵,

129. Θανάση ΓΚΙΟΥΡΑ, *Φορολογία και Πολιτική. Πολιτικο-οικονομική...*, ὄπ.π., σσ. 204-205.

130. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας...*, τόμ. Α'. *Από των Ομηρικῶν...*, ὄπ.π., σ. 5.

131. Για την ζωή και το έργο του πβ. Max HOFFMANN, *August Böckh Lebensbeschreibung und Auswahl aus seinem wissenschaftlichen Briefwechsel*. Leipzig 1901. Johannes IRMSCHER «August Boeckh und seine Bedeutung für die Entwicklung der Altertumswissenschaft», *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1971, σσ. 107-118. Karl CHRIST, *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972.

132. Το έργο επανεκδόθηκε το 1851 και το 1886 με επιμέλεια Max Fränkel [ανατύπωση Aalen, Scientia Verlag, 1967].

133. Για το έργο με τον τίτλον *Οἰκονομικῶν*, συγκείμενο από τρία συνολικά βιβλία, βλ. την επιμελημένη έκδοση των Βασιλείου Α. ΚΥΡΚΟΥ – Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, [*Αριστοτέλης*] *Οικονομικά. Εισαγωγή-μετάφραση-απόδοση στη νεοελληνική-σχόλια*. Αθήνα, Ηρόδοτος, 2013 με ὄρους πληρότητας.

134. *Οἰκονομικῶν* Β I 1345 b 15-17. Πβ. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔÈS «Tipi finanziaria nell' antichità greca», *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto* 7 (1927), σσ. 237-252.

135. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔÈS «The finance of tyrant governments in Ancient Greece», *Economic History Review* 1930, σσ. 1-18, αναδημοσιευμένο στο τόμο ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 129-146. Σημειωτέ-

ιδιαίτερα την δημοσιονομική πολιτική του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Α' ¹³⁶. Όσον αφορά την τυραννική οικονομία, διατυπώθηκε η άποψη ¹³⁷, ότι με την διάκριση που πραγματοποιεί ο Ανδρεάδης δεν διαχωρίζει την τυραννίδα των αρχαϊκών χρόνων (8^{ος}-6^{ος} αιώνας π.Χ.) από τα τυραννικά πολιτεύματα των κλασσικών χρόνων. Πράγματι, κάτι τέτοιο δεν εμφανίζεται στο έργο του Ανδρεάδη, ο οποίος κατά την εξέταση του προϋπολογισμού των τυραννίδων οικονομιών δεν προβαίνει σε έναν τέτοιο διαχωρισμό. Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι και ο συγγραφέας των *Οικονομικῶν*, ο οποίος πραγματεύεται στο δεύτερο τμήμα του δευτέρου βιβλίου τα στρατηγήματα των τυράννων ¹³⁸ δεν προβαίνει σε μία τέτοια διάκριση. Η οικονομική πολιτική του Κυνέλου μελετάται με την αντίστοιχη οικονομική πολιτική του Διονυσίου Α', καίτοι οι δύο τύραννοι απέχουν χρονικώς πολύ μεταξύ τους. Ο στόχος του Ανδρεάδη είναι να εξάρει το δημοκρατικό πολίτευμα και την απορρέουσα από αυτό οικονομική πολιτική. Να τονίσει τα θετικά σημεία, να αναγνωρίσει αρνητικά σημεία και να προτείνει τρόπους αποφυγής των ακροτήτων. Ιδιαίτερη έμφαση θα δώσει στα οικονομικά της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπως τούτο αποδεικνύεται από την έκταση του σχετικού βιβλίου, του τετάρτου, του μεγαλύτερου και εκτενεστερού σε έκταση από εκείνα που είναι αφιερωμένα στην Αρχαιότητα ¹³⁹. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία διέθετε ένα προηγμένο σύστημα εσόδων και δαπανών, το οποίο αναλύει με πάσα λεπτομέρεια και σαφήνεια ο Ανδρεάδης. Το σύστημα αυτό προϋπέθετε την ύπαρξη και λειτουργία μίας λογιστικής και ελεγκτικής υπηρεσίας, η οποία ήταν σε θέση να εισπράττει τα έσοδα, να προϋπολογίζει τις δαπάνες, να ελέγχει τις τυχόν παραβάσεις και να τιμωρεί βαρύτατα τους διαχειριστές δημοσίου χρήματος που έκαναν καταχρήσεις ¹⁴⁰.

Η ελληνική φιλολογία μας έχει δώσει ικανά παραδείγματα περιπτώσεων, στα οποία αποδεικνύεται το μέγιστο ενδιαφέρον των αρχόντων για τα δημοσιονομικά θέμα-

ον, ότι για τα οικονομικά της τυραννίας είχε γράψει πριν από τον Ανδρεάδη ο φιλόλογος και επιγραφολόγος Ευθύμιος ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ «Τα Οικονομικά των Ελλήνων», *Αθήναιον* 1 (1872), σσ. 48-52, ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει το έργο των *Οικονομικῶν*.

136. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, «Αι δαπάναι του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου του Πρεσβυτέρου», *Ελληνικά* 5 (1931), σσ. 27-46, Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β', Αθήναι 1931, σσ. 105-164: Η Δημοσία Οικονομία Διονυσίου του Πρεσβυτέρου. Αναδημοσιευμένο τώρα σε Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β'. *Από των ελληνομακεδονικών μέχρι και των βυζαντινών χρόνων...*, όπ.π., Αθήνα, Παπαδήμας, 1992.

137. Franz SCHEHL «Buchbesprechung: A. M. Andreades, Geschichte der griechischen Staatswirtschaft. I, Von der Heroenzeit bis zur Schlacht bei Chaironeia. München, Drei Masken Verlag, 1931», *Zeitschrift für Nationalökonomie* 4 (1933), σσ. 285-288, εδώ σσ. 285-286.

138. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα στα Οικονομικά του [Αριστοτέλους]*. Αθήνα 2013. Στο έργο αυτό έχουν συγκεντρωθεί τα κατά καιρούς δημοσιευμένα άρθρα μας που αφορούν το πρώτο και κυρίως το δεύτερο βιβλίο των *Οικονομικῶν*.

139. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Α', σσ. 241-487: Βιβλίον Δ'. Η Δημοσία Οικονομία των Αθηναίων.

140. ΑΡΙΣΤΟΤ. Αθηναίων Πολιτεία LXVIII 2-5.

τα.¹⁴¹ Κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα οι Αθηναίοι εισάγουν τον θεσμό «τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικόν»¹⁴² ως απόρροια των οξυμμένων προβλημάτων ἔνεκα των πολέμων και των παρασκευών. Το αξίωμα δεν είναι κληρωτό και οι Αθηναίοι γνωρίζοντας ποίοι είναι οι σάφρονες διαχειριστές των περιουσιών τους εξέλεξαν τα κατάλληλα πρόσωπα. Με τον τρόπο αυτό εφάρμοζαν στην πράξη, εκείνο το αξίωμα το οποίο πολύ αργότερα θα πρεσβεύσει κατά τρόπο θεωρητικό η Δημοσία Οικονομική για το πρόσωπο του Υπουργού των Οικονομικών: «Ο Υπουργός των Οικονομικών πρέπει να είναι ο άγρυπνος φύλαξ της τηρήσεως των βασικών αρχών της διαχειρίσεως των κρατικών δαπανών και να φροντίζει ὥστε δια της ορθῆς ταξινομήσεως των προς ικανοποίησιν αναγκών αναλόγως της σπουδαιότητός των και δια της καταλλήλου διαμορφώσεως της πολιτικῆς των εσόδων να εξυπηρετήται κατά τον πλέον πληρέστερον τρόπον το κοινωνικόν συμφέρον»¹⁴³. Κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα ἔχουμε τρεις προσωπικότητες στην πόλη των Αθηνών, οι οποίες ικανοποίησαν τις ιδιότητες του υπουργού των Οικονομικών. Πρόκειται για τον Καλλίστρατο, τον Εύβουλο και τον Λυκούργο, οι οποίοι προέβησαν σε οικονομικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες ωδήγησαν σε οικονομική ανάκαμψη¹⁴⁴. Τους δύο τελευταίους πολιτικούς ο Κων/νος Ἀμαντος, προφανώς επηρεασμένος από τον σύγχρονόν του Ανδρεάδη, θα χαρακτηρίσει ως «οι πρώτοι οικονομολόγοι της Ελλάδος»¹⁴⁵.

Ο Ανδρεάδης σημειώνει στον Πρόλογο του Ἀτόμου της *Ιστορίας* ότι συγγράφει ιστορία της δημοσίας οικονομίας των αρχαίων και όχι ιστορία των δημοσιονομικών δοξασιών των αρχαίων¹⁴⁶, δεν αναλύει σύμφωνα με ἄλλη διατύπωση τις θεωρίες και απόψεις τους για τα δημόσια οικονομικά. Παρόλα αυτά θα μας δώσει τέσσερεις περισπούδαστες μελέτες: πρώτον, για τις δημοσιονομικές θεωρίες του Αριστοτέλους με

141. Πβ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Απομνημονεύματα Γ' VI 5-7, όπου ο διάλογος μεταξύ Σωκράτους και Γλαύκωνος, ο οποίος κατά τον Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ιστορία της Ελληνικής ...*, τόμ. Α', σ. 178, συνιστά ένα μάθημα σε έναν σύγχρονο υπουργό των οικονομικών. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ρητορική Α' 4, 1359 b19-30. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ] Ρητορική προς Αλέξανδρον Β, 33-35, 1425 b 21-31. Από την σύγχρονη βιβλιογραφία που διερευνά το θέμα πβ. Charles J. BULLOCK, *Politics, Finance, and Consequences*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1939, σσ. 79-84. Αθανασίου Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ «Οικονομική εκπαίδευση και τεχνοκρατική μόρφωση της πολιτικής ηγεσίας στην αρχαία Αθήνα», *Επιλογή*, Ιανουάριος 1991, σσ. 369-382.

142. ΑΙΣΧΙΝΟΥ Κατά Κτησιφώντος 25.

143. Α. Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Δημοσία Οικονομική*. Αθήναι, Παπαζήσης, 1942, σ. 522, από όπου λαμβάνεται η περικοπή αυτή.

144. Πβ. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «Η δημοσιονομική οργάνωσις και αι δημοσιονομικαί αρχαί της Αθηναϊκής Δημοκρατίας», *Αθηνά ΠΑ'* (1996), σσ. 301-319 (μετά περιλήψεως στην γερμανική), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

145. Πβ. Κων/νου ΑΜΑΝΤΟΥ, *Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1071 μ.Χ.*. Αθήναι, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1977, σ. 76.

146. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ιστορία της Ελληνικής ...*, τόμ. Α', σ. LXI. Βλ. επίσης Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ιστορία της Ελληνικής ...*, τόμ. Α', σ. 157, υποσημείωση.

βασική αναφορά στο έργο των *Οικονομικῶν*¹⁴⁷, δεύτερον, για την δημοσιονομική και κυρίως φορολογική ανάλυση του Ηροδότου για το περσικό κράτος¹⁴⁸, τρίτον, για τις προτάσεις δημοσιονομικής και δημογραφικής πολιτικής του Ξενοφώντος, όπως αυτές εξάγονται από το σύγγραμμά του με τον τίτλον, *Πόροι ή Περί προσόδων*,¹⁴⁹ και τέταρτον, θα υπογραμμίσει ότι ο σύγχρονος όρος «πολιτική οικονομία» –όχι με την σύγχρονη έννοια, αλλά με την έννοια της δημοσίας οικονομίας δημοκρατικής πολιτείας, – θα εμφανισθεί για πρώτη φορά σε γραπτό κείμενο στο πρώτο μέρος του δευτέρου μέρους του έργου *Οικονομικῶν*¹⁵⁰. Με την παρούσα αναφορά μάς δίδεται η πρόσφορη αφορμή να αναφέρουμε ότι ο όρος «πολιτική οικονομία» χρησιμοποιείται από τον επικούρειο Φιλόδημο¹⁵¹ και από τον σύμβουλο και ιστοριογράφο του Ηρώδου του Μεγάλου Νικόλαο Δαμασκηνό (πρώτος π.Χ. αιών), στην βιογραφία του Καίσαρος Αυγούστου.¹⁵²

Η έκδοση της *Ιστορίας της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* το 1928, περιλαμβάνοντας την εξέλιξη από των ομηρικών χρόνων μέχρι την μάχη της Χαιρώνειας, μεταφράσθηκε σε τρεις γλώσσες¹⁵³, είχε πλείστες ευμενείς κριτικές και αποτελεί και σήμε-

147. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Περί των δημοσιονομικών θεωριών του Αριστοτέλους και της Σχολής αυτού, ιδία δε περί του Β' βιβλίου των *Οικονομικῶν*», *ΕΕΠΑ* 11 (1915), σσ. 25-144, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 23-100.

148. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Ο Ηρόδοτος και η φορολογική οργάνωσις του Περσικού Κράτους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1 (1926), σσ. 132-143.

149. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Περί των δημοσιονομικών ιδεών του Ξενοφώντος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 3 (1928), σσ. 46-58.

150. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΕΣ «La première apparition de la science des finances (Un chapitre de l'Économique d' Aristote)», *Economica Politica Contemporanea. Saggi di Economia e Finanza in onore del Prof. Camilo Supino*. Padova, «Cedam» Casa Editrice Dott. A. Milani, Depositaria, 1930, σσ. 289-297. Για το άρθρο αυτό βλ. την βραχεία κριτική του Paul CLOCHÉ «Comptes Rendus Bibliographiques», *Revue des Études Grecques*, XLVI (1933), σ. 234.

151. ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ *Ρητορική* II 32, col. XXXVI (έκδοση υπό S. SUDHAUS). Lipsiae, Teubner, 1892.

152. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Βίος Καίσαρος* XII, στον Felix JACOBY, επιμέλεια, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, IIB, 90 F. 127.

153. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΕΣ, *Geschichte der griechischen Staatswirtschaft*, I. *Von der Heroenzeit bis zur Schlacht bei Chaironeia*. Μετάφραση Ε. Meyer. Πρόλογος Erich Ziebarth. München, Drei Masken Verlag, 1931, σσ. XVII + 459. Το έργο αυτό ανατυπώθηκε Hildesheim, Georg Olms, 1965. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΕΣ, *A History of Greek Public Finance*, I. Μετάφραση C. N. Brown. Πρόλογος Charles Bullock. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1933, σσ. XIX + 412. Το έργο ανατυπώθηκε New York, Arno Press, 1979. Να σημειωθεί ότι η αμερικανική αυτή έκδοση συνιστά διευρυμένη έκδοση της αντίστοιχης ελληνικής του 1928. Ο Ανδρεάδης προλόγισε την έκδοση αυτή (σσ. IX-XIII) και πρόσθεσε δύο τμήματα, ενώ παράλληλα ενημέρωσε το βιβλίο με αρκετές σημειώσεις. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΕΣ, *Storia delle finanze greche dai tempi eroici all' inizio dell' età Greco-Macedonica*. Traduzione di Francesco de Simone Brouwer, a cura di Giuseppe Iannitto ed Ernesto Lama. Introduzione alla Storia della finanza pubblica di Emmanuele Morselli. Padova, CEDAM, 1961, σσ. lxxv+491. Αναλυτικό κατάλογο των βιβλιοκρισιών και αναφορών των τριών αυτών μεταφράσεων σε Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ιστορία της Ελληνικής...*, τόμ. Α' (1992), σσ. 568-569.

ρα ακόμη ένα βιβλίο αναφοράς (reference book) για τον ασχολούμενο με την οικονομία της Αρχαιότητας ερευνητή. Ευτύχησε το έργο αυτό να έχει μία αναστατική επανέκδοση το 1992 με Εισαγωγή και συμπληρωματική βιβλιογραφία και τα δημοσιεύματα του Ανδρεάδη,¹⁵⁴ τα οποία αναφέρονται στην συγκεκριμένη περίοδο¹⁵⁵ και να αποκτήσει ευμενή σχόλια¹⁵⁶. Η έκδοση του 1992 χρησιμοποιείται σήμερα από τους ερευνητές¹⁵⁷.

Διαφορετική πορεία θα έχει το έργο του Ανδρεάδη για την οικονομία του Βυζαντίου.

4. Η συνεισφορά του Ανδρεάδη στην μελέτη της οικονομίας του Βυζαντίου

Αναφορικά με την συμβολή του Ανδρεάδη στην μελέτη των οικονομικών του Βυζαντίου, αξίζει να επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη, ότι σε δύο τρία σημεία της νεκρολογίας του Keynes για τον Ανδρεάδη κάνει λόγο ο Άγγλος οικονομολόγος για το Βυζάντιο: «Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα πιο σοφά και ολοκληρωμένα έργα του αφορούσαν την ελληνική και βυζαντινή οικονομική ιστορία και γράφτηκαν στα ελληνικά». «Οι μονογραφίες του Ανδρεάδη για το σκοτεινό, αλλά συναρπαστικό πεδίο των δημοσίων οικονομικών του Βυζαντίου, για το οποίο υπάρχει άφθονο υλικό, σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητο, ήταν ίσως η πιο πρωτότυπη και πρωτοποριακή συνεισφορά του στην επιστήμη». Η τοποθέτηση του Keynes στην σχετική νεκρολογία που έχουμε αναφερθεί, σύμφωνα με την οποία «ο Ανδρεάδης ήταν άνθρωπος με ευρεία

154. Στην Βιβλιογραφία αυτή καταβλήθηκε προσπάθεια όπως συμπληρωθούν οι παλαιότερες και χρηστικές βιβλιογραφίες του Ευαγγέλου Π. ΦΩΤΙΑΔΗ, *Βιβλιογραφία Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*. Αθήναι, Ελευθερουδάκης, 1936 και του Ath. SBAROUNIS, *Andr  M. Andr ad s. Fondateur de la Science des Finances en Gr ce*. Πρόλογος Κ. Varvaressos. Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1936.

155. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Α΄. Από των ομηρικών μέχρι των ελληνομακεδονικών χρόνων. Πρόλογος Α. Θ. Αγγελουπούλου (σσ. VII-XXII). Εισαγωγή (σσ. XXVII- XXXV) και συμπληρωματική βιβλιογραφία (σσ. 563-583) Χ. Π. Μπαλόγλου, συνολικά, σσ. XLII+ 583. Τόμ. Β΄. Από των ελληνομακεδονικών μέχρι και των βυζαντινών χρόνων. Εισαγωγή Σ.Π. Σπέντζα. Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Χ. Π. Μπαλόγλου – Α. Δ. Στεφανή. Αθήνα, Παπαδήμας, 1992, σσ. XXVI + 482.

156. Πβ. τις κρίσεις του Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ «Η ιστορία της ελληνικής δημοσίας οικονομίας», εφημ. *Μεσημβρινή*, 29.1.1993, σ. 16 (και επανέκδ. στον ιδ., *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά. Άρθρα της «ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗΣ», 1991-1994*, Αθήνα, Ιωλκός, 1999, σσ. 136-137). Σάββα Παρ. ΣΠΕΝΤΖΑ «Βιβλιωγόνια», εφημ. *Η Καθημερινή*, 15.1.1995, σ. 16, Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, στον *Παρνασσό ΛΕ΄* (1993), σσ. 586-591, όπου σημειώνεται ότι η έκδοση αυτή της *Ιστορίας* συμπίπτει με την συμπλήρωση πενήντα ετών από την ίδρυση της πρώτης έδρας της Ιστορίας του Οικονομικού Βίου και των Οικονομικών και Κοινωνικών Θεωριών στον τόπο μας.

157. Ο Γεώργιος Δερτιλής [Αθήνα 1939-Κύθηρα 20.2.2023], εκλεγείς τακτικόν μέλος της Ακαδημίας Αθηνών τον Νοέμβριο 2022, μη εισερχόμενος, όμως, λόγω του θανάτου του, είχε υποστηρίξει ότι από πλευράς οικονομικής ιστορίας «μόνον ο 19^{ος} και ο 20^{ος} αιώνας μελετήθηκαν συστηματικά» στη χώρα μας, κάτι που δεν ευσταθεί, δεδομένου ότι το έργο του Ανδρεάδη αποδεικνύει το αντίθετο. Πβ. Γ. Β. ΔΕΡΤΙΛΗ «Για την ιστορική έρευνα», *Τα Ιστορικά* 8 (1991), σσ. 12-16, εδώ σ. 13.

κουλτούρα, που ενδιαφερόταν εξίσου τόσο για τη λογοτεχνία και τις τέχνες όσο σχεδόν και για την πολιτική, την οικονομία και την ιστορία»¹⁵⁸, μας δίδει την πρόσφορη αφορμή να ασχοληθούμε εμβριθέστερα με την σημασία του Βυζαντίου στο έργο του. Τον Keynes συμπληρώνει ο επίσης Βρεταννός Βυζαντινολόγος Norman Herburn Baynes [29.5.1877-12.2.1961], όταν σημειώνει: «Κανένας εν ζωή επιστήμονας δεν είχε τόσο βαθειά γνώση όσο εκείνος για τα οικονομικά της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας»¹⁵⁹.

Το πρώτο μελέτημα για το Βυζάντιο δημοσιεύθηκε το 1908 και μάλιστα στο βραχύβιο περιοδικό *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, το οποίο είχε ιδρύσει η Κοινωνιολογική Εταιρεία. Στην ίδρυση της Εταιρείας είχε πρωτοστατήσει ο Αλεξ. Παπαναστασίου και συνέπραξαν ο Θαλής Κουτούπης, ο Αλεξ. Δελμούζος, ο Θεμιστοκλής Πετιμεζάς, ο Παύλος Αραβαντινός, ο Κων/νος Τριανταφυλλόπουλος και ο Αλέξ. Μυλωνάς. Εξεδόθησαν μόνον δύο τόμοι του περιοδικού. Το άρθρο φέρει τον τίτλο «Περί των οικονομικών του Βυζαντίου»¹⁶⁰ και συνιστά μία σημαντική μελέτη, η οποία θα καταστεί η αφετηρία για την συγγραφή του έργου του για τα δημόσια οικονομικά του Βυζαντίου. Το ίδιο θέμα πραγματεύεται στην γερμανική¹⁶¹ και γαλλική γλώσσα¹⁶². Τα μελετήματα αυτά θα τύχουν της ευμενούς κριτικής γνωστών βυζαντινολόγων¹⁶³.

4.1. Η συμβολή του Ανδρεάδη στην μεσαιωνική ελληνική οικονομική ιστορία

Τα γεγονότα στο Γουδί το Δεκαπενταύγουστο του 1909, η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία το 1910 και οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913 σηματοδοτούν το πολιτικό πεδίο της εποχής. Ο Ανδρεάδης συνεχίζει την διδακτική και ερευνητική του δραστηριότητα και καρπός των ερευνών του είναι το δίτομο έργο με τον τίτλο, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*. Αθήναι 1914¹⁶⁴. Πρόσφορη αφορμή για την συγγραφή αυτή του έργου αποτέλεσε το ιωβηλαίο

158. John Maynard KEYNES «Obituary: Andrew Andreades», *Economic Journal* 45 (1935), σσ. 597-599 και σε ελληνική μετάφραση από την Μιμή Βασιλάκη «Αποχαιρετισμός του Ανδρεάδη από τον Τζών Μέϋναρντ Κέϋνς», *The Athens Review of books*, έτ. 13^ο, τχ. (142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 8-9, εδώ σ. 9.

159. Στην σχετική νεκρολογία του στους *Times*, 5th of June 1935.

160. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ «Περί των Οικονομικών του Βυζαντίου», *EKNE* 1 (1908), σσ. 22-46 και 2 (1909), σσ. 18-30.

161. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Über die Finanzen von Byzanz(deutsche Übersetzung von Hans Mertel)», *Finanzarchiv* 26(2) (1909), σσ. 468-90.

162. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Les finances byzantines», *Revue des Sciences Politiques*, 3ème série 26(2)(1911), σσ. 268-86, 620-30. Αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 387-421.

163. Πβ. την βιβλιοκρισία του Karl Krumbacher, *BZ* 18 (1909), 271-2 για το άρθρο του 1908/1909 στην ελληνική γλώσσα και του P. Marc, *BZ* 19 (1910), 230-231 για το άρθρο στην γερμανική γλώσσα.

164. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τόμοι 2. Αθήναι, τυπογραφείον «Εστία», Κ. Μάϊσενερ και Ν. Καργαδούρη, 1914, σσ. XXIV + 419, σσ. XXII+ 350. Το δίτομο έργο επανεκδόθηκε αναστατικά από τις εκδόσεις Διον. Ν. Καραβία, Αθή-

συμπλήρωσης 50 ετών από της Ενσωμάτωσης της Επτανήσου στην Ελλάδα (1864-1914). Ο Ανδρεάδης αναδιφώντας στα αρχεία κατόρθωσε να εξαντλήσει στο έργο αυτό ό,τι υπήρχε στον καιρό του για την εν γένει κατάσταση των νησιών. Εάν ποτέ οι έρευνες για τον μεσογειακό χώρο στην ιστοριογραφία μεταβληθούν, ο ιστορικός του μέλλοντος στο μοναδικό αυτό πόνημα – για ένα από τα ουσιωδέστερα τμήματα του οικονομικού χώρου- θα βρεί ένα πολύτιμο υλικό για την εμβάθυνση των γνώσεών του. Περαιτέρω, το έργο αυτό συνιστά και μία συμβολή στην μελέτη της Βενετοκρατίας σε μία ελληνική περιοχή.

Ο Ανδρεάδης εκκινεί τις έρευνες του για το φορολογικό σύστημα των Επτανήσων, το οποίο ήταν διαφορετικό από τις άλλες ελληνικές περιφέρειες. Με τον τρόπο αυτό προσπαθεί ο Ανδρεάδης να εξορθολογίσει το ελληνικό φορολογικό σύστημα, καθώς αναδεικνύει όχι μόνον τις ιστορικές, αλλά και τις ισχύουσες ταξικές βάσεις της έμμεσης φορολογίας –με την μορφή των τελωνειακών δασμών, των εξωτερικών φόρων, όπως διδάσκει η Θεωρία του Διεθνούς Εμπορίου–, η οποία αυτή μορφή κυριαρχεί στα Επτάνησα και την οποία υπερασπίζονται εμπαιθώς οι Επτανήσιοι πολιτικοί αντιπρόσωποι ενάντια σε κάθε απόπειρα μεταρρύθμισης ή όπως λεγόταν, «αφομοίωσης»¹⁶⁵.

Ο εμποροκρατισμός (mercantilism, Merkantilismus) ως οικονομική πολιτική που απέβλεπε σε ορισμένο πολιτικό σκοπό αναλύεται από τον Ανδρεάδη με υπόδειγμα την οικονομική πολιτική της Βενετίας. Ειδικότερα, η φορολογία και η δημοσιονομική κατάσταση των Επτανήσων, όπως και των υπολοίπων κτήσεων της Βενετίας, χαρακτηριζόταν από την αρχή της Κυρίαρχου (Dominante), σύμφωνα με την οποία αυτή αρχή όλα τα προϊόντα, τα οποία παρήγε ένας τόπος, μία κτήση, έπρεπε να προωθούνται στην Βενετία και να πωλούνται από εκεί. Η πρακτική αυτή συνοδευόταν από αντίστοιχα τέλη εισαγωγής και εξαγωγής αγαθών στην Βενετία, η οποία ασκούσε με τον τρόπο αυτό την κυριαρχία της στις κτήσεις της χωρίς να ασχολείται με αυτές, με δεδομένο, ότι οι κτήσεις δεν δημιουργούσαν προβλήματα και κωλύματα στην είσπραξη των φόρων. Η πολυσχιδία του επτανησιακού φορολογικού συστήματος, την οποία ο Ανδρεάδης ανέλυσε μέσω εκτενών αρχειακών ερευνών, ανάγεται στο διαφορετικό τρόπο και χρόνο απόκτησης/κατάκτησης κάθε νησιού από την Βενετία, ένα γεγονός, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την θέσπιση προνομίων ή επιβαρύνσεων για ορισμένα τμήματα του πληθυσμού ορισμένων νησιών. Έτσι, η Κέρκυρα ήταν βενετοκρατούμενη από του 1386¹⁶⁶, η Ζάκυνθος¹⁶⁷, λ.χ., παραχωρείται από την Υψηλή Πύλη στην Βενετία το 1484 έναντι

να 1994, με ευρετήρια από τον Χ. Π. Μπαλόγλου στην Σειρά Νεοελληνικής Οικονομικής Ιστορίας Γ΄ της Βιβλιοθήκης Ιστορικών Μελετών 254.

165. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Φορολογική αφομοίωση της Επτανήσου», *Πρακτικά του Α΄ Πανιωνίου Συνεδρίου* (Κέρκυρα 1914). Εν Αθήναις 1915.

166. Για την Κέρκυρα ειδικώς διαθέτουμε την μονογραφία της Ομοτίμου Καθηγήτριας του Ιονίου Πανεπιστημίου Έλλης ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ- ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, [1917-2025] *Η Βενετοκρατία στα Επτάνησα. Η περίπτωση της Κέρκυρας*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2023.

167. Ε. [Σπ. ΑΣΔΡΑΧΑ] «Οι Τούρκοι κατακτούν τη Λευκάδα και τη Ζάκυνθο (1479)», εφημ. *Λευκαδίτικες Σελίδες*, έτ. Β΄, φυλ. 17 (Οκτώβριος 1962), σ. 3.

φόρου ετησίου επικυριαρχικού πεντακοσίων δουκάτων¹⁶⁸. Ο Ανδρεάδης υποδεικνύει την ταξική βάση του εκμεταλλευτικού φορολογικού πλαισίου των Επτανήσων, καθώς τονίζει την διαπλοκή της ενοικίασης των φόρων με τις μεγαλύτερες επτανησιακές οικογένειες: «Τα δ' εκ της ενοικίασεως κέρδη ήσαν τόσον μεγάλα, ώστε και αι μεγαλύτεραι οικογένειαι δεν απέστεργον να εμφανίζονται ως ενοικιασταί των φόρων. Οι κόμητες Σολωμοί (της οικογενείας του ποιητού) εξεμίσθουν το μονοπώλιον του καπνού εν Ζακύνθω και φόρους εν Κυθήροις, οι κόμητες Λογοθέται και Σορδίναι εξεμεταλλεύοντο τας αλυκάς Ζακύνθου και Κερκύρας και ούτω καθ' εξής»¹⁶⁹. Σε άλλο σημείο υποδεικνύει ο Ανδρεάδης τον ταξικό χαρακτήρα της κοινωνίας των Επτανήσων: «Οι Επτανήσιοι είχαν διαιρεθῆ εἰς τρεῖς τάξεις, τους nobili (ευγενείς), civili (αστούς) και popolari (κοινοδημότας), μετά τους οποίους ἤρχετο ο συρφετός, οι μωροί. Αφ' ἑτέρου δε, ἐνὸς μέγας μέρους της τοπικῆς διοικήσεως εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς το ἐγγχώριον μέγας συμβούλιον, ἐξ οὗ ἐξελέγοντο και οι σύνδικοι και οι ἐνιαύσιοι δικασταί και πολλοί ἄλλοι κατώτεροι ὑπουργηματῖαι, του συμβουλίου τούτου ἠδύναντο να μετέχωσι μόνον οι ἀνήκοντες εἰς την τάξιν των ευγενῶν [...] Οὕτως η ευγένεια εἶχεν μικροτέραν σημασίαν ἢ ἐν τη Δύσει. Ἐντεῦθεν δ' ἐννοεῖται διατί ἐπετρέπετο εἰς ευγενεῖς να ἐξασκῶσιν ἐπαγγέλματα ἀσυμβίβαστα ἀλλαγῶν προς αὐτήν, ὡς το του καταστηματαρχου, και να ἐπιδίδονται εἰς ἐπιχειρήσεις, αἰτινες ἀλλαγῶν ἀπηγορεύοντο εἰς τους ευγενεῖς, και δη εἰς την ἐκμίσθωσιν των φόρων»¹⁷⁰. Η Βενετοκρατία στα Επτάνησα χαρακτηρίζεται ως η εποχή κατά την οποία εισήχθη στον ελληνικό χώρο το πολύ σκληρό σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης χωρίς δυνατότητα μετεπήδησης από την μία κοινωνική τάξη σε άλλη καλύτερη¹⁷¹.

Η ανασυγκρότηση του ιστορικού αντικειμένου στη βάση αρχειακών πηγών, ένα γεγονός που συνιστά κλασσική απόρροια της νεωτερικής ιστοριογραφικής παράδοσης, είχε προσφέρει ήδη αρκετά θετικά αποτελέσματα στην οικονομική ιστορία μέσω της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής της Οικονομίας, η οποία κυριαρχούσε κατά τον 19^ο αιώνα. Το σημείο αυτό υπογραμμίζει ο Δημήτριος Καλιτσουνάκης σε βιβλιοκρισία του έργου. «Με έναν λαμπρό τρόπο παρουσίασε ο Ανδρεάδης την δημοσιονομική ιστορία ενός τμήματος της ελληνικής επικράτειας», θα σημειώσει ο Καλιτσουνάκης, ο οποίος θα καταλήξει: «Κατά μοναδικό τρόπο παρουσίασε την εμποροκρατική πολιτική της Βενετίας και ολόκληρης της Ευρώπης από το τέλος του 16^{ου} αιώνα μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Μόνο με την μεγάλη επιμέλεια του συγγραφέα και το απερίγραπτο ιστορικό του βλέμμα πρέπει να ευχαριστούμε, που κατόρθωσαν να φέρουν στο φώς της δη-

168. Δικαίου Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ «Μάνη και Ζάκυνθος», εν *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου* (23-29 Σεπτεμβρίου 1965), επιμέλεια Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου-Μαρίας Γ. Νυσταζοπούλου, τόμ. Α'. Αθήναις 1967, σσ. 17-34, εδώ σελ. 17.

169. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου...*, όπ.π., τόμ. Α', σ. 93.

170. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της...*, τόμ. Α', σσ. 259-260.

171. Πβ. Χαρίκλεια Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ «[Βιβλιοκρισία]: Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Η Βενετοκρατία στα Επτάνησα. Η περίπτωση της Κέρκυρας*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2023, 292σ.», εφημ. *Εστία της Κυριακής*, 4 Φεβρουαρίου 2024.

μοσιότητας ένα άγνωστο έργο. Είναι ενδιαφέρον να δει κανείς στην πράξη πόσο επηρεάστηκε ο Ανδρεάδης από την Γερμανική Ιστορική Σχολή»¹⁷². Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληγε και η μακροσκελέστατη βιβλιοκρισία, έκτασης 42 σελίδων, του Henry Monnier στο περιοδικό *Nouvelle Historique de Droit Francais et Étranger*, 1916. Επιπρόσθετα, εκφράστηκε η ευχή να μεταφρασθεί το έργο είτε στην γαλλική είτε στην ιταλική γλώσσα για να γίνει προσιτό στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό¹⁷³.

Στον πρόλογο που γράφει ο Werner Sombart στην γερμανική βιογραφία του Sbarounis για τον Ανδρεάδη, επισημαίνει ότι το περί επτανησιακής δημοσιονομίας έργο του Ανδρεάδη συνιστά το «πλέον πολύτιμο του έργου», διότι σύμφωνα με τον Γερμανό οικονομολόγο, «πραγματεύεται μία πολύ λίγο ερευνηθείσα εποχή της οικονομικής ιστορίας με βάση το πλούσιο αρχειακό υλικό»¹⁷⁴.

Σκοπός του Ανδρεάδη είναι να ολοκληρώσει ουσιαστικά την οικονομική ιστορία των Επτανήσων μελετώντας την περίοδο της Γαλλικής (1797-1814) και της Αγγλικής (1814-1864) οικονομικής διοίκησης¹⁷⁵. Δυστυχώς το σχέδιο αυτό δεν ολοκληρώθηκε στην μορφή που το επιθυμούσε ο ίδιος. Μόνον μετά τον θάνατο του Ανδρεάδη θα εκδοθεί από τα κατάλοιπα και αδημοσίευτα γραπτά του με επιμέλεια Βαλερίου Μέξα, το έργο με τον τίτλον, *Η Επτανησιακή Δημοσία Οικονομία κατά την περίοδον 1797-1814* (Κέρκυρα 1936)¹⁷⁶. Το έργο αυτό καλύπτει την πρώτη περίοδο της Γαλλικής Διοίκησης

172. Demetrios KALITSOUNAKIS «Besprechung: A. M. Ανδρεάδου, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τόμοι 2. Αθήναι 1914», *BZ* 26 (1926), σσ. 118-124, εδώ σ. 124.

173. Βλ. την βιβλιοκρισία του G. ALESSIO «Di un opera recente intorno alla amministrazione finanziaria dei Veneziani nelle isole Ionie», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti* 74(2) (1914/15), σσ. 515-518, εδώ σελ. 518.

174. Werner SOMBART «Vorwort», στο έργο Ath. SBAROUNIS, *Andreas M. Andreades. Begründer der Finanzwissenschaft in Griechenland*. Mit einem Vorwort von K. VARVARESSOS und einem Vorwort zur deutschen Ausgabe von Werner SOMBART [: Με έναν Πρόλογο του Κυριάκου Βαρβαρέσου και έναν Πρόλογο για την γερμανική έκδοση από τον Werner Sombart]. Jena, Gustav Fischer Verlag, 1940, σσ. III-VI, εδώ σελ. V: «Unter diesen zahlreichen und z. T. interessanten Einzelstudien befindet sich eine, die sich zum stattlichen zweibändigen Werk ausgewachsen hat und die ich für die wertvollste halte, weil sie eine sehr wenig bearbeitete Epoche der Wirtschaftsgeschichte auf Grund eines besonders reichen archivalischen Materials behandelt».

175. Τούτο αναγγέλλει ο ίδιος ο Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τόμ. Β'. Αθήναι 1914 [1994], σ. 310, σημ. 2: «πολλά θα αντλήσωμεν εις την περί της Δημοσίας Οικονομίας της Γαλλοκρατίας μελέτην, ήτις θα εκδοθή ως συνέχεια του παρόντος έργου».

176. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Η Επτανησιακή Δημοσία Οικονομία κατά την περίοδον 1797-1814*. Επιμέλεια Βαλερίου Μέξα. Κέρκυρα 1936. Ανατύπωση με Πρόλογο-Βιβλιογραφία Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «Επτανησιακή Βιβλιογραφία Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου (1993)». Αθήνα, εκδόσεις Διον. Ν. Καραβία, 1995, σσ. 3-6 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 255. Σειρά Νεοελληνικής Οικονομικής Ιστορίας Δ'].

(σσ. 13-27)¹⁷⁷, την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας (σσ. 28-40)¹⁷⁸ και την δεύτερη περίοδο της Γαλλικής Διοίκησης (σσ. 41-62)¹⁷⁹.

Με βραχεία μελετήματά του μελετά δημογραφικά θέματα που αφορούν τα Ιόνια νησιά κατά την Βενετοκρατία¹⁸⁰, αλλά και τους ύστερους χρόνους¹⁸¹. Τα μελετήματα αυτά εντάχθηκαν στην συνέχεια στο δίτομο έργο για την Επτανησιακή Οικονομία επί Βενετοκρατίας.

Με τον τρόπο αυτό ο Ανδρεάδης συμβάλλει στην μελέτη της μεσαιωνικής περιόδου ενός τμήματος της ελληνικής επικράτειας, αλλά και των νεώτερων χρόνων.

4.2. Το Βυζάντιον στην Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας

Το Β΄ Μέρος του Β΄ τόμου της αναστατικής επανεκδόσεως της *Ιστορίας της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* της έκδοσης 1992, επιγράφεται «Η Δημοσία Οικονομία των Βυζαντινών» (σσ. 165-452) και δημοσιεύθηκε κατά πρώτον το 1918. Ουσιαστικά συνιστά το πρώτο τμήμα βιβλίου αφιερωμένου στη βυζαντινή δημοσία οικονομία και πραγματεύεται τις δημοσίες δαπάνες. Η περίπτωση των δημοσίων εσόδων ούτε αγνοή-

177. Ο Βοναπάρτης κηρύσσει την Πρωτομαγιά του 1797 τον πόλεμο κατά της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας, την 17^{ην} Μαΐου 1797 καταλαμβάνει την Βενετία και την 17^{ην} Οκτωβρίου 1797, με την Συνθήκη του Campoformio μεταξύ Αυστρίας και Γαλλίας, καταλύεται η Γαλινοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου.

178. Την 21^{ην} Μαρτίου 1800 αναγνωρίζεται με την Συνθήκη της ΚΠολεως η «Πολιτεία των Επτά Ενωμένων Νήσων», η οποία συνιστά ουσιαστικά το πρώτο μετά την Άλωση (29 Μαΐου 1453) ελληνικό κράτος που ιδρύεται. Ελένης Ε. ΚΟΥΚΚΟΥ, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*. Αθήνα, Παπαδήμας, 1983, σσ. 74-75. Για το πρώτο, ανεξάρτητο, βραχύβιο ελληνικό κράτος, πβ. *Πρακτικά του Συνεδρίου «Επτάνησος Πολιτεία» (1800-1807)». 200 χρόνια από την ίδρυσή της (1800-2000)* (Αργοστόλι 28-31 Οκτωβρίου 2000), επιμέλεια Γεωργίου Ν. Μοσχοπούλου-Γερασίμου Σ. Μπάλλα. Αργοστόλι, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2003. Δέσποινα ΜΙΧΑΛΑΓΑ-Παναγιώτα ΜΟΣΧΟΝΑ, επιμέλεια, *Επτάνησος Πολιτεία 1800-1807. Μνήμη Σπύρου Δ. Λουκάτου*. Κέντρο Μελετών Ιονίου, 2016. Γεωργίου Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ «Η τύχη του σχεδίου συντάγματος του Ουσακώφ και ο ρόλος της μυστικής διπλωματίας στην ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας (21 Μαρτίου 1800)», εν *Πρακτικά ΙΑ΄ Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου: Επτανησιακός Βίος και Πολιτισμός* (Κεφαλληνία, 21-25 Μαΐου 2018), τόμ. Γ: *Πολιτική Ιστορία*. Γενική Εποπτεία Γεωργίου Ν. Μοσχοπούλου. Επιμέλεια τόμου Ηλία Τουμασάτου. Αργοστόλι, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2019, σσ. 221-241.

179. Με την Συνθήκη του Τιλσίτ της 7ης Ιουλίου 1807 η Επτάνησος Πολιτεία παραχωρήθηκε εκ νέου στην Γαλλία, την Αυτοκρατορική πλέον Γαλλία, δεδομένου, ότι ο Ναπολέων Βοναπάρτης είχε στεφθεί αυτοκράτορας.

180. Πβ. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Ο πληθυσμός της Πάργας επί Βενετοκρατίας», *Οικονομική Ελλάδα*, έτ. Θ΄, αριθμ. 41, 15 Οκτωβρίου 1911, σσ. 557-559. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, «Ο πληθυσμός των Παξών επί Βενετοκρατίας», *Οικονομική Ελλάδα*, έτ. Ι΄, αριθμ. 6, 11 Φεβρουαρίου 1912, σελ. 79.

181. Πβ. δείγματος χάριν Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Ερήμωσις και οικισμός της Ζακύνθου, Κεφαλληνίας και Ιθάκης κατά τους ιε΄ και ιστ΄ αιώνες», *Οικονομική Ελλάδα*, έτ. Η΄, 13 Μαρτίου 1910. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, «Ο πληθυσμός της Λευκάδος από του ιε΄ μέχρι του ιθ΄ αιώνας», *Οικονομική Ελλάδα*, έτ. Η΄, 20 και 27 Μαρτίου 1910.

θηκε ούτε υποτιμήθηκε από τον Ανδρεάδη, αλλά αντίθετα ο ίδιος είχε αναγγείλει την πραγματέυση του θέματος αυτού, κάτι που δυστυχώς δεν πραγματοποιήθηκε¹⁸².

Το έργο του Ανδρεάδη που ασχολείται με το Βυζάντιο είναι σήμερα πλέον προσιτό και προσπελάσιμο με την αναστατική επανέκδοση της *Ιστορίας*. Ευρίσκεται στο Β' Μέρος του Α' τόμου της *Ιστορίας της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* και εξακτινώνεται στην πρώτη έκδοση στις σελίδες 337-624¹⁸³, ενώ στην φωτοαναστατική ανατύπωση του 1992 υπάρχει διπλή σελιδαρίθμηση, όπως εξηγείται στον οικείο τόπο¹⁸⁴. Πέραν του βασικού αυτού έργου, το συγγραφικό έργο του Ανδρεάδη για το Βυζάντιο πλαισιούται από μία σειρά άρθρων που αναφέρονται στο νόμισμα¹⁸⁵, στην μορφή οικονομίας του Βυζαντίου¹⁸⁶, εάν δηλαδή υπήρχαν μονοπώλια ή η βυζαντινή οικονομία συνιστούσε μία μορφή ελεύθερης, ανταγωνιστικής οικονομίας, το ζήτημα του προϋπολογισμού¹⁸⁷, το δημογραφικό¹⁸⁸, την εκπαίδευση¹⁸⁹. Παράλληλα, θα γράψει εκτενείς βιβλιοκρισίες

182. Εύστοχα υπογραμμίζεται το γεγονός αυτό από τον Σάββα Παρ. ΣΠΕΝΤΖΑ «Εισαγωγή», στην έκδοση Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β' (1992), σ. XVI. Βλ. Σάββα Παρ. ΣΠΕΝΤΖΑ, *Η δημοσιονομική διερεύνησις του Βυζαντινού Κράτους*. Αθήναι, Παπαζήσης, 1984², όπου εξετάζεται τόσο η περίπτωση των δημοσίων δαπανών όσο και των δημοσίων εσόδων.

183. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Σύστημα Δημοσίας Οικονομικής*. Τόμος Α'. Μέρος Β'. *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας από των ηρωϊκών χρόνων μέχρι της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*. Εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου Ραφτάνη, 1918, σελ. ιβ' + 336 [Η Δημοσία Οικονομία των Βυζαντινών]: 337-634 + στ'.

184. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β'. *Από των ελληνομακεδονικών μέχρι και των βυζαντινών χρόνων*. Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη. Εισαγωγή Σάββα Παρ. ΣΠΕΝΤΖΑ. Συμπληρωματική βιβλιογραφία Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Α. Δ. ΣΤΕΦΑΝΗ. Αθήνα, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1992, σσ. 165-452 [: σσ. 337-634 της έκδοσης 1918]. Στις παραπομπές μας θα δίνονται και οι δύο αριθμήσεις, τόσο της έκδοσης του 1992, όσο και της έκδοσης του 1918.

185. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Περί νομίσματος και της κτητικής δυνάμεως των πολυτίμων μετάλλων κατά τους βυζαντινούς χρόνους», *ΕΕΠΑ* 1916-1917 [δημοσ.1918], σσ. 185-235. Α. Μ. ANDRÉ-ADÈS «De la monnaie et de la puissance d'achat des metaux precieux dans l' Empire Byzantin», *Byzantion* 1 (1924), σσ. 75-115, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 493-524.

186. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Byzance, paradis du monopole et du privilege?», *Byzantion* 9 (1934), σσ. 172-181, αναδημοσιευμένο στον τόμο ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 599-607.

187. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Le montant du budget de l' Empire Byzantin», *Revue des Etudes Grecques* 34 (1921), σσ. 20-56, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 451-92. Θα σημειώσει ο Κ. Ι. ΔΙΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Θεολογία* 1(1923), σελ. 258, ότι ο συγγραφέας εξετάζει «μετά κριτικής οξύνοιας [...] και καταλήγει εις συμπεράσματα δεόμενα βεβαίως συμπληρώσεως, διασαφηνίζοντα όμως αρκούτως το ζήτημα».

188. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Περί του πληθυσμού και του πλούτου της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους μέσους αιώνας», *Παρνασσός* 13 (1917), σσ. 249-97, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 387-421. Α. Μ. ANDRÉADÈS «De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins», *Metron* 1 (1920), 68-119.

189. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Τα Πανεπιστήμια Κωνσταντινουπόλεως και αι χάριν αυτών δημόσιαι δαπάναι», *ΕΕΠΑ* 18 (1922/23), σσ. 153-67, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 533-43.

για έργα ακραιφνών βυζαντινολόγων¹⁹⁰. Περαιτέρω, ασχολήθηκε με το βυζαντινολογικό έργο του Δημητρίου Βικέλα, ενώ είναι άξιον προσοχής, ότι εάν και δεν ασχολήθηκε με τις δημοσιονομικές δοξασιές των Βυζαντινών, καθώς όπως έχει διακηρύξει γράφει ιστορία της δημοσίας οικονομίας και όχι των δημοσιονομικών δοξασιών, παρόλα αυτά εξετάζει διεξοδικά τον Πλήθωνα. Όπως ο ίδιος επισημαίνει:

«*Ιδίας προσοχής άξια είναι τα γραφέντα περί του προγράμματος οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, όπερ ο τελευταίος ούτος διετύπωσεν εν ταις δυσίν αυτού περί των εν Πελοποννήσῳ πραγματείαις.*

Αι πραγματεΐαι αύται υπό μορφήν δύο «συμβουλευτικών» προς τον αυτοκράτορα Εμμανουήλ και τον υιόν αυτού τον δεσπότην Θεόδωρον, παρουσιάζουσιν όντως δια τον δημοσιονόμον έξοχον ενδιαφέρον το μεν, διότι αποτελούσι την μόνην ίσως Βυζαντινήν προσπάθειαν προς μεθοδικόν καθορισμόν της φύσεως των διαφόρων δημοσίων προσόδων και καταρτισμόν ενιαίου φορολογικού συστήματος, το δε, πολλάς παρέχουσι πληροφορίας περί της πλουτολογικής καταστάσεως της Ελλάδος κατά τον ιε' αιώνα, της εισαγωγικής και εξαγωγικής εμπορίας, της πολυτελείας, των εν χρήσει νομισμάτων και των πολεμικών δαπανών»¹⁹¹.

Εάν και χαρακτηρίζει τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις «ουτοπιστικάς», υπογραμμίζει ότι «η διάκρισις ήν ποιείται (ενν. ο Πλήθων) μεταξύ αγγαρειών, φόρων εις χρήμα και φόρον εις είδος, και οι λόγοι, δι' ούς κηρύσσεται υπέρ του τελευταίου, είναι αξιοθαυμάστου τάσεως προς επιστημονικήν συστηματοποίησιν συνδυαζομένης προς

A. M. ANDRÉADÈS, «Le recrutement des fonctionnaires et les Universités dans l' Empire byzantin», *Mélanges de droit romain dédiées a George Cornil*. Paris 1926, σσ. 17-40, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 493-524. Η μελέτη μεταφράσθηκε από τον Γεώργιο Μαριδάκη [Σίφνο 1890-Αθήνα 5.6.1979], έκτακτο τότε καθηγητή Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου στην Νομική Σχολή Αθηνών, μετέπειτα τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1941), με τον τίτλο «Η στρατολογία των υπαλλήλων και τα Πανεπιστήμια εις την Βυζαντινήν αυτοκρατορίαν», ΑΟΚΕ 7 (1927), σσ. 337-358.

190. A. M. ANDRÉADÈS «[Rezension]: Lujó Brentano, Die byzantinische Volkswirtschaft. Ein Kapitel aus Vorlesung über Wirtschaftsgeschichte (Sonderdruck aus Schmollers Jahrbuch, 41^{ov} έτος, τχ. 2^{ov}. München und Leipzig, Duncker und Humblot, 1917, 50σσ. in 8°)», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 1 (1920), σσ. 410-413. A. M. ANDRÉADÈS «Un grand ouvrage sur le droit byzantin [A. Albertoni, Per una espezione del diritto bizantino, 1924]», *Le Mésager d' Athènes*, αριθμ. 1469, 18.10.1927, σσ. 1-2. A. M. ANDRÉADÈS «Deux livres récentes sur les finances byzantines [FRANZ DÖLGER, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung des X. und XI. Jahrhunderts. Byzantinisches Archiv, Heft 9. Leipzig, Teubner, 1927, 160 σσ.-GEORG OSTROGORSKY, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert», *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1927), σσ. 108]», *BZ* 28 (1928), σσ. 287-323, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 563-597. A. M. ANDRÉADÈS «[Review]: Franz Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts (1927)», *English Historical Review* 43 (1928), σσ. 415-416.

191. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 392 [1992, σ. 220].

ορθήν αντίληψιν των πλουτολογικών συνθηκών υφ' άς διετέλει η χώρα»¹⁹². Ο ίδιος ανευρίσκει μία επίδραση των περί φορολογίας προτάσεων του Πλάτωνος, όπως αυτές εκτίθενται στο έργο *Νόμοι*, στον Γεμιστό¹⁹³.

Ο ίδιος ο Ανδρεάδης εκφράζει τον θαυμασμό του στο γεγονός ότι ο Γεμιστός εμφανίσθηκε και έδρασε σε μία εποχή συρρίκνωσης, οικονομικής και κοινωνικής παρακμής της αυτοκρατορίας και μακριά από την Βασιλεύουσα, καθιστάμενος «μιας των εξοχωτέρων μορφών του εκπνέοντος μεσαιωνικού ελληνισμού»¹⁹⁴.

Λαμβάνοντας ως πηγές των έργων του Πλήθωνος την έκδοση του Adolf Ellissen [Dannenberg 14.3.1815-Göttingen 5.11.1872]¹⁹⁵ και την αντίστοιχη έκδοση του Migne¹⁹⁶, δηλώνει ότι έχοντας ως πρότυπο την μελέτη του για τις δημοσιονομικές θεωρίες του [Αριστοτέλους] στο έργο *Οικονομικών*, την οποία είχε δημοσιεύσει το 1915, τρία χρόνια δηλαδή πριν από την έκδοση της Ιστορίας, «να δημοσιεύσωμεν ιδίαν πραγματείαν περί των δημοσιονομικών θεωριών και σχεδίων του Πλήθωνος».¹⁹⁷ Αιτιολογεί το εγχείρημα αυτό με το γεγονός, ότι οι μελετητές του Πολυΐστορος του Μυστρά – μέχρι του έτους 1918- «παρέδραμον δ'ως εικός την δογματικήν αυτού εις την δημοσίαν οικονομικήν εισφοράν»¹⁹⁸.

Με τις επισημάνσεις αυτές ο Ανδρεάδης, ο οποίος τελικά δεν πρόλαβε να δημοσιεύσει την πραγματεία για τις δημοσιονομικές δοξασίες του Πλήθωνος, υπήρξε όμως εκείνος ο πρωτοπόρος, ο οποίος έριξε τον σπόρο για την συγγραφή μελετών για την δημοσιονομική και οικονομική γενικότερα φιλοσοφία του Γεμιστού τόσο από μαθητές του, όπως ο Δημοσθένης Στεφανίδης [Σκύρος 1895-Αθήνα 1975]¹⁹⁹, όσον και από

192. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 39 3[1992, σ. 221].

193. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 393, σημ. 1 [1992, σ. 221, σημ. 1].

194. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 393 [1992, σ. 221].

195. Adolf ELLISSEN, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, Theil IV. Leipzig 1867 [ανατύπωση 1976].

196. J. J-P. MIGNE, *PG*, τόμ. 161. Paris 1866, cols. 821-864. Τώρα και σε επανέκδοση από το Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων. Αθήνα 2004.

197. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 393 [1992, σ. 221].

198. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 393, σημ. 4 [1992, σ. 221, σημ. 4].

199. Δημοσθένους ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ «Ο Γ. Γεμιστός Πλήθων και η θέσις του εν τη Κοινωνική Οικονομική», *ΕΚΛΟ* 9(1940), σσ. 393-416. Το κείμενο αυτό δημοσιεύεται αυτούσιο στο συνθετικό του έργο με τον τίτλο, Δημοσθένους ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορικῇ της εξέλιξει*, τόμ. Α'. Αθήνα 1948, σσ. 279-97. Ο Δημοσθένης Στεφανίδης υπήρξε διδάκτορας της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, όπου εξεπώνησε την διδακτορική του διατριβή στον Ανδρεάδη, ιδρυτικός τακτικός καθηγητής της Εφηρμοσμένης Οικονομικής στην Νομική Σχολή του Α.Π.Θ. το 1928, με εισήγηση του Ανδρεάδη. Θα παραιτηθεί από την θέση του στην Κατοχή, το 1942, και θα εκλεγεί τακτικός καθηγη-

μία σειρά άλλων ιστορικών της οικονομίας²⁰⁰ και βυζαντινολόγων. Το ζήτημα της οικονομικής σκέψης και της οικονομικής φιλοσοφίας, της ανάλυσης δηλαδή των οικονομικών φαινομένων από βυζαντινούς συγγραφείς έχει αναδειχθεί στην σύγχρονη εποχή η αείμνηστη Καθηγήτρια και τακτικόν μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1998) Αγγελική Λαΐου [Αθήνα 6.4.1941-Βοστώνη 11.12.2008]²⁰¹ στην τρίτομη *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*²⁰² και ο ομότιμος καθηγητής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών Νίκος Χριστοδουλάκης [Αρμένιοι Χανίων 1952-], Γενικός Γραμματέας [1996-2000] του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και στην συνέχεια Υπουργός Ανάπτυξης και Οικονομικών [2000-2004], στο διδακτικό του εγχειρίδιο με τον τίτλο, *Οικονομικές θεωρίες*

της στην Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ το 1950 μετά την παραίτηση και αναχώρηση στις ΗΠΑ του Κυριάκου Βαρβαρέσου. Θα διδάξει συνεχώς και ανελλιπώς μέχρι την αφυπηρέτησή του, το 1965. Υπήρξε υποψήφιος στην Ακαδημία Αθηνών το 1951, όταν εκλέχθηκε ο Ξ. Ζολώτας. Ο Στεφανίδης αφιερώνει τον πρώτο τόμο του συνθετικού έργου του, *Η Κοινωνική Οικονομική εν τῇ ιστορικῇ της εξέλιξει*, 3 τόμοι, Αθήνα 1948-1950, στην μνήμη του Ανδρεάδη.

200. Αναλυτική παρουσίαση στο Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια Οικονομικά Μελετήματα*. Αθήνα, Ελευθέρη Σκέψις, 2001, σσ. 15-22: Η εξέλιξη της ερευνής για την μελέτη των οικονομικών ιδεών και θεωριών του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος. Στο μελέτημα αυτό παρουσιάζεται αδρά και με σαφήνεια η εξέλιξη της μελέτης των οικονομικών και δημοσιονομικών δοξασιών του Πλήθωνος από τον Ανδρεάδη μέχρι και τον 20^ο αιώνα και οι προσπάθειες που είχαν καταβληθεί στο παρελθόν να ενταχθεί το όνομά του στα εγχειρίδια της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών.

201. Πβ. Αγγελικής ΛΑΪΟΥ «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», στον τόμο Αγγελική Ε. ΛΑΪΟΥ (Γενική επιμέλεια), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*. Επιστημονική Επιτροπή Cécile Morrisson, Χαράλαμπος Μπούρας, Νίκος Οικονομίδης, Κωνσταντίνος Πιτσάκης, τόμος Γ'. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σσ. 326-360. Πβ. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «[Βιβλιοκρισία]: Αγγελική Ε. Λαΐου (Γενική επιμέλεια), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*. Επιστημονική Επιτροπή Cécile Morrisson, Χαράλαμπος Μπούρας, Νίκος Οικονομίδης, Κωνσταντίνος Πιτσάκης, 3 τόμοι. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006», *ΕΕΒΣ ΝΔ'* (2010-2013), σσ. 370-384, εδώ σσ. 381-383, με τις σχετικές επισημάνσεις και συμπληρώσεις.

202. Angeliki LAIOU (Editor-in Chief), *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3vols. Washington D.C., 2002 [Dumbarton Oaks Studies No 39], ένα συνθετικό έργο, το οποίο χρηματοδοτήθηκε τόσο από την Τράπεζα της Ελλάδος, όσον και από την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών. Πβ. Κων/νου ΔΡΑΚΑΤΟΥ «Παρουσίαση του έργου της Αγγελικής Λαΐου και συνεργατών, The Economic History of Byzantium-From the Seventh through the Fifteenth Century», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 78(Γ') (2003), σσ. 89-106, αναδημοσιευμένο στον τόμο Κων/νου ΔΡΑΚΑΤΟΥ, *Ακαδημεικά Σύμμικτα (1998-2008)*. Αθήνα 2008, σσ. 265-282. Το έργο αυτό ξεκίνησε με την πρωτοβουλία της Αγγελικής Λαΐου το 1993, όταν ήταν διευθύντρια του Dumbarton Oaks Center και η προετοιμασία της αμερικανικής έκδοσης διήρκεσε εννέα έτη. Βλ. Νανούς ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ «Αγγελική Ε. Λαΐου: Η προσωπικότητά της», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 84(β') (2009), σσ. 283-291, εδώ σ. 287, σημ. 9. Για την ελληνική έκδοση, η οποία είναι διευρυμένη μετάφραση της αμερικανικής έκδοσης πβ. Αλέξη Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ «Ένας «Τιπούκειτος» της Βυζαντινής Οικονομίας: Η Συλλογική «Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου»», στον τόμο, Αλέξη Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, *Ο κόσμος του βυζαντινού φορολογουμένου (4^οc-15^οc αι.)*. Αθήνα, εκδόσεις Κανάκη, 2018, σσ. 349-364, όπου και οι αναφορές στις βιβλιοκρισίες της αμερικανικής έκδοσης. Βελτιωμένη και διευρυμένη έκδοση της αρχικής βιβλιοκρισίας, σε Βυζκ 27 (2007) [δημοσ. 2008], σσ. 311-316.

και κρίσεις. Ο ιστορικός κύκλος ορθολογισμού και απερισκεψίας (2012).²⁰³ Ο ίδιος σημειώνει: «Σχεδόν όλα τα τα διδακτικά εγχειρίδια που καταπιάνονται με την οικονομική ιστορία επιδεικνύουν μία ανεξήγητη γεωγραφική μονομέρεια όταν αναζητούν τις ιστορικές καταβολές και τις πρώιμες διατυπώσεις των κατοπινών οικονομικών θεωριών που εμφανίστηκαν στον δυτικό κόσμο. Απουσιάζει συστηματικά από τα ως άνω εγχειρίδια η περιοδολόγηση της οικονομίας του Βυζαντίου, η ανάλυση οικονομικών συμπεριφορών και η αναζήτηση διδαχών και προσεγγίσεων που θα χρησίμευαν ίσως στην ανίχνευση και κατανόηση μεταγενεστέρων θεωριών»²⁰⁴. Η ίδια η Λαΐου αναφέρει ότι «ετοιμάζω μία μελέτη για τη βυζαντινή οικονομική σκέψη, η οποία αναλύει τα βυζαντινά σχόλια στον Αριστοτέλη»²⁰⁵. Δυστυχώς, από όσον είμεθα σε θέση να γνωρίζουμε μια τέτοια μελέτη δεν κατέστη εφικτή λόγω του προώρου θανάτου της Λαΐου. Στις αιτιάσεις τόσον της Λαΐου όσον και του Χριστοδουλάκη²⁰⁶ οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η «αρνητική» θέση των ιστορικών της οικονομίας και οικονομολογούντων για το Βυζάντιο οφείλεται στην τοποθέτηση του Joseph Alois Schumpeter [Třešt Μοραβίας Αυστροουγγαρίας 8.2.1883-Salisbury, Connecticut 8.1.1950], ο οποίος στο μοναδικό για την πληρότητα στην εποχή του έργο, μεταθανάτως εκδοθέν, με τον τίτλο, *History of Economic Analysis* (1954), ένα έργο που παραμένει και σήμερα έργο αναφοράς (reference book), θα υποστηρίξει ότι από την εποχή του Αριστοτέλη μέχρι τον Θωμά τον Ακινάτη [+1274], δεν έχει τίποτα αξιόλογο συγγραφεί ούτε είναι άξιον συζήτησης και έρευνας²⁰⁷. Η αφοριστική αυτή τοποθέτηση, η οποία έχει καθιερωθεί στην βιβλιο-

203. Νίκου ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗ, *Οικονομικές θεωρίες και κρίσεις. Ο ιστορικός κύκλος ορθολογισμού και απερισκεψίας*. Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2012, σσ. 81-85: «Η προπορεία της οικονομικής σκέψης του Βυζαντίου».

204. Νίκου ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗ, *Οικονομικές θεωρίες και κρίσεις. Ο ιστορικός...*, όπ.π., σ. 81.

205. Αγγελικής ΛΑΪΟΥ «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», στον τόμο Αγγελική Ε. ΛΑΪΟΥ (Γενική επιμέλεια), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^{ον} έως τον 15^{ον} αιώνα*. Επιστημονική Επιτροπή Cécile Morisson, Χαράλαμπος Μπούρας, Νίκος Οικονομίδης, Κωνσταντίνος Πιτσάκης, τόμος Γ'. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σσ. 326-360, εδώ σ. 330, σημ.1.

206. Είναι άξιον παρατήρησης, ότι ο καθηγητής Νίκος ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ, *Οικονομικές θεωρίες και κρίσεις. Ο ιστορικός...*, όπ.π., σσ. 82-85, αναφέρεται, έστω και ακροθιγώς, στην βυζαντινή οικονομική σκέψη. Απουσιάζει, βέβαια, αναφορά στο Επαρχικόν Βιβλίον, το κορυφαίο αυτό έργο της βυζαντινής διάνοησης, ένα αγορανομικό κείμενο με πλούτο των πληροφοριών τόσον για την οργάνωση των συντεχνιών στην ΚΠολη, όσον και για την οικονομία της πόλης, δεδομένου, ότι άπτεται της καθημερινής ζωής, καθώς και της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας της κοινωνίας και του πολιτισμού. Αγγελικής ΛΑΪΟΥ «Παρουσίαση του ανεπιτελλόντος μέλους κ. Johannes Koder κατά την επίσημη υποδοχή του στην Ακαδημία», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 82 (Β') (2007), σσ. 269-273, εδώ σελ. 271.

207. Joseph Alois SCHUMPETER, *History of Economic Analysis*. Edited from manuscript by Elizabeth Boody Schumpeter. London, Allen & Unwin, 1954. Reprinted with an Introduction by Marc Perlman. London, Routledge, 1994, σσ. 73-74: «THE EASTERN EMPIRE survived the Western for another thousand years, kept going by the most interesting and most successful bureaucracy the world has ever seen. Many of the men who shaped policies in the offices of the Byzantine emperors were of the intellectual cream of their times. They dealt with a host of legal, monetary, commer-

γραφία με τον όρο *Schumpeter's Gap*, έχει παγιωθεί δυστυχώς στην σύγχρονη οικονομική φιλολογία, παρόλο που έχουν καταβληθεί προσπάθειες για να την «ανατρέψουν» όσον αφορά την ελληνιστική εποχή²⁰⁸ και την ισλαμική οικονομική φιλοσοφία και σκέψη²⁰⁹. Όσον αφορά την αναίρεση της θέσης του Schumpeter για το Βυζάντιο, προσαθήσαμε να αναδείξουμε την οικονομική φιλοσοφία ενίων βυζαντινών συγγραφέων

cial, agrarian, and fiscal problems. We cannot help feeling that they must have philosophized about them. If they did, however, the results have been lost. No piece of reasoning that would have to be mentioned here has been preserved [...]. But Charlemagen's vast empire presented problems of internal administration and international economic relations tht had been unknown to any Germanic ruler before him. Practical wisdom, however, not inferior to that of any other age, is all that his measures reflect. The historians and philosophers who adorned his court touched upon economic questions incidentally, if it all. So far as our subject is concerned, we may safely leap over 500 years to the epoch of St. Thomas Aquinas (1225-74), whose *Summa Theologica* is in the history of thought what the south-western spire of Cathedral of Chartres is in the history of architecture». Με τον τρόπο αυτό προσδιόρισε ο πολὺς Schumpeter, ότι δεν υπάρχει οικονομική φιλολογία άξια λόγου ούτε παράχθηκε καμμία οικονομική φιλοσοφία κατά την περίοδο που εκκινεί από τις αρχές του Μεσαίωνα και ολοκληρώνεται το 1225. Οι έρευνες του Ghazanfar για το Ισλάμ, καθώς και Ελλήνων ερευνητών και μελετητών του Βυζαντίου, όπως του Γ. Γκότση, του Γ. Μέριανου και του συγγραφέα της ανά χείρας μελέτης, απέδειξαν τον χαρακτηρισμό ως ανεπιτυχή και τελικά ανιστόρητο.

208. Christos P. BALOGLOU «Schumpeter's Gap and the Economic Thought in Hellenistic Times», στον τόμο, Jürgen BACKHAUS, επιμέλεια, *Joseph Alois Schumpeter. Entrepreneurship, Style and Vision*. Boston-Dordrecht-London: Kluwer Acad. Publisher, 2003, σσ. 327-335 [The European Heritage in Economics and the Social Sciences 1].

209. Ειδικά για το Ισλάμ θεμελιακές παραμένουν οι δημοσιεύσεις του S.M. Ghazanfar (Ghazi) (University of Idaho, USA), με τον τίτλο, S.M. GHAZANFAR, επιμέλεια, *Medieval Islamic Economic Thought. Filling the, Great Gap' in European Economics*. Foreword by S. Todd Lowry. London & New York, Routledge, 2003, pp. xvi+284. Για το έργο αυτό, στο οποίο ο συγγραφέας έχει συγκεντρώσει τα τήδε κάκει δημοσιεύματά του, για την ισλαμική οικονομική φιλοσοφία, βλ. Christos P. BALOGLOU «Schumpeter's 'Gap'. Medieval Islamic and Byzantine Economic Thought: S. M. Ghazanfar, επιμέλεια, *Medieval Islamic Economic Thought. Filling the 'Great Gap' in European Economics*. Foreword by S. Todd Lowry. London & New York, Routledge, 2003, pp. xvi+284», *JOAS* 12 (2003), σσ. 231-41.

και διανοητών²¹⁰. Πάντως, όπως είχαμε γράψει «η πλήρης παρουσίαση της οικονομικής σκέψης των Βυζαντινών περιμένει τον συγγραφέα της»²¹¹.

Η οικονομία και ειδικώς τα δημόσια οικονομικά συνιστούν ουσιώδες τμήμα της βυζαντινής ιστορίας. Πρέπει να αναγνωρισθεί ότι η συγγραφή μιας τέτοιας οικονομικής ιστορίας προσκόπτει σε ποικίλες δυσχέρειες, από τις οποίες η σημαντικότερη αφορά στην ανεπάρκεια των ποσοτικών δεδομένων που εκφράζουν τις διάφορες οικονομικές μεταβλητές, μολοντί η αδυναμία αυτή θεραπεύεται εν μέρει από την χρήση νέων πηγών πληροφοριών, όπως είναι οι προσφερόμενες από την αρχαιολογία.

Από πλευράς δομής η κύρια ύλη του έργου της Ιστορίας (1918)[1992] διακρίνεται στο Εισαγωγικό Κεφάλαιο, όπου ο Ανδρεάδης παραθέτει τις πηγές και την βιβλιογραφία που ασχολείται με την δημόσια οικονομία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στηλιτεύει όλους εκείνους, οι οποίοι υποτίμησαν το Βυζάντιο²¹². Εκείνο το σημείο, κατά την γνώμη μας, που τιμά τον επιστήμονα Ανδρεάδη είναι το γεγονός, ότι παραθέτει στην Γενική Βιβλιογραφία²¹³ τα έργα των συγγραφέων που του είναι γνωστά και τα ταξινομεί ανά χώρα προέλευσης των συγγραφέων τους. Ευθύς τον απασχολεί το νόμισμα του Βυζαντίου και αφιερώνει το Παράρτημα του Εισαγωγικού Κεφαλαίου²¹⁴.

Εκκινώντας από την ανάλυση του νομισματικού συστήματος από τον Ανδρεάδη, υπενθυμίζουμε, ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος έκοψε το 309 ένα χρυσό νόμισμα, το *solidus* (σολδίων), βάρους 1/72 της λίβρας, και χάρη στις δημεύσεις των σε χρυσό θησαυρών των ειδωλολατρικών ναών κατόρθωσε να διατηρήσει το νόμισμά του καθαρό και να το διαθέσει σε αφθονία. Το 324 εξέδωσε και ένα αργυρό νόμισμα, το *miliarensis*

210. Πβ. Christos P. BALOGLU «History of Economic Thought: The Schumpeterian ‘Great Gap’, the «Lost» Byzantine Legacy, and the Literature Gap», στον τόμο George Liacopoulos, επιμέλεια, *Church and Society. Studies in Honor of D. J. Constantelos*. Boston, Somerset Hall Press, 2007, σσ. 395-428. Επίσης, Christos P. BALOGLU «Economic and Social Thought in the Byzantine Times», *Yavanika. Indo-Hellenic Studies* 13 (2010), σσ. 37-71+8 σσ. εκτός αρίθμησης ως βιβλιογραφία. Επίσης στο εκτενέστατο μελέτημά μας Christos P. BALOGLU «The Tradition of Economic Thought in the Mediterranean World from the Ancient Classical Times through the Hellenistic Times until the Byzantine Times and Arab-Islamic World», στον τόμο Jürgen G. Bakchaus, επιμέλεια, *Handbook of the History of Economic Thought. Insights on the Founders of Modern Economics*. New York-Dordrecht-Heidelberg-London, 2012, σσ. 7-92, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε την συνέχεια της οικονομικής σκέψης και φιλοσοφίας.

211. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ «[Βιβλιοκρισία]: Αγγελική Ε. Λαΐου (Γενική επιμέλεια), Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^{ον} έως τον 15^{ον} αιώνα. Επιστημονική Επιτροπή Cécile Morrison, Χαράλαμπος Μπούρας, Νίκος Οικονομίδης, Κωνσταντίνος Πιτσάκης, 3 τόμοι. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006», *ΕΕΒΣ ΝΔ* (2010-2013), σσ. 370-384, εδώ σ.383.

212. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 340 [1992, σ. 168].

213. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 361-403 [1992, σσ. 189-231].

214. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 404-416 [1992, σσ. 232-244].

(μυλιαρίσιον), βάρους 1/72 της λίβρας, και διατίμησης, όπως υποδηλώνει και το όνομά του, 1000 κατά λίβρα χρυσού²¹⁵. Ο solidus κατόρθωσε να καταστεί ο νομισματικός κανών του Βυζαντίου και όλου του μεσογειακού κόσμου επί πολλούς αιώνες. Η επιτυχία της νομισματικής μεταρρύθμισης του Μ. Κων/νου στηρίχθηκε επίσης σε δύο σημαντικούς παράγοντες. Πρώτον, στις πρωτοφανείς ποσότητες χρυσού, που έφθασαν στην αυτοκρατορία από την Αφρική είτε μέσω της Καρθαγίνης είτε μέσω των Αιθιοπικών εμπόρων, οι οποίοι υπερκάλυψαν τις ανάγκες της αυτοκρατορίας σε χρυσό, και δεύτερον, στην εξουδετέρωση του περιέργου φαινομένου της κινητικότητας των πληθυσμών που κατορθώθηκε τόσο με την διοικητική όσον και με την κοινωνική μεταρρύθμιση του Μ. Κων/νου, αλλά και με την επικράτηση του Χριστιανισμού²¹⁶. Για τον διεθνή χαρακτήρα του βυζαντινού νομίσματος υφίσταται η εντυπωσιακή μρτυρία του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη [?- 553 μ.Χ.]²¹⁷, στον Λόγον ΙΑ' με τον τίτλον «Καταγραφή περί ζώνων Ἰνδικῶν καί Ταπροβάνης νήσου». Ειδικότερα, στον βασιλέα του νησιού παρουσιάσθηκαν ο πραγματευόμενος Σώπατρος και ένας Πέρσης έμπορος. Ο βασιλέας τους ρώτησε: «Ποῖος τῶν βασιλέων ὑμῶν μειζότερος καί δυνατώτερος;»²¹⁸. Ο Σώπατρος του απάντησε ότι έχεις «τοὺς ἀμφοτέρους βασιλέας ἐνταῦθα», εννοώντας, «τοῦ μὲν τὸ νόμισμα τὸ δὲ τὴν δραχμὴν, τουτέστι τὸ μυλιαρίσιον».²¹⁹ Ο βασιλέας «ἐπαινεύσας καὶ ἐπινεύσας, ἐκέλευσεν ἐνεχθῆναι ἀμφοτέρα. Ἦν οὖν τὸ νόμισμα εὐρόιζον, λαμπρὸν εὐμορφον τοιαῦτα γὰρ ἐκλεκτά προχωροῦσιν ἐκεῖ ἦν δὲ καὶ τὸ μυλιαρίσιον ἅπαξ εἰπεῖν, ἄργυρος, καὶ ἀρκεῖ, μὴ συγκρινόμενος τῷ χρυσίῳ. Στρέψας δὲ ὁ βασιλεύς καὶ ἀντιστρέψας, καὶ κατανοῶν ἀμφοτέρα, ἐπαινέσας πάνυ τὸ νόμισμα, ἔφη, ὄντως οἱ Ρωμαεῖς καὶ λαμπροὶ καὶ δυνατοὶ καὶ φρόνιμοι. Ἐκέλευσεν οὖν τὸν Σώπατρον τιμηθῆναι μεγάλως, καὶ καθίσας αὐτὸν εἰς ἑλέφαντα, μετὰ τυμπάνων τὴν πόλιν περιῆγεν ἐν τιμῇ πολλῇ».²²⁰

Έχει υποστηριχθεί και πολύ εύστοχα, ότι ο σόλιδος παραμένει αναλλοίωτος για οκτακόσια και πλέον έτη έως τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, αποτελώντας έτσι το πιο μακράιωνο και σταθερό νόμισμα της ανθρωπότητας. Πράγματι, το βυζαντινό νόμισμα

215. Arnold Hugh Martin JONES, *Constantine and the conversion of Europe* (1948), μετφ. Αλεξάνδρου Κοτζιά, με τον τίτλον, *Ο Κωνσταντίνος και ο εκχριστιανισμός της Ευρώπης*. Αθήνα, Γαλαξίας, 1962, σ. 240.

216. Βλασίσιον ΦΕΙΔΑ, *Βυζάντιο. Βίος-Θεσμοί-Κοινωνία-Εκκλησία-Παιδεία-Τέχνη*. Αθήνα 1997⁴, σσ. 197-217.

217. ΚΟΣΜΑ Αιγυπτίου μοναχού (Κοσμά Ινδικοπλεύστου) Χριστιανική Τοπογραφία ή Χριστιανών δόξα περί του Κόσμου εις λόγους ΙΒ', PG 88 (1860) [2004], cols. 52-461.

218. ΚΟΣΜΑ Αιγυπτίου μοναχού (Κοσμά Ινδικοπλεύστου) Χριστιανική Τοπογραφία..., PG 88 (1860)[2004], col. 449C.

219. ΚΟΣΜΑ Αιγυπτίου μοναχού, Χριστιανική Τοπογραφία... PG 88 (1860)[2004], col. 448 D.

220. ΚΟΣΜΑ Αιγυπτίου μοναχού, Χριστιανική..., PG 88 (1860) [2004], cols. 448 D- 449 A. Πβ. Α.Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ [συνεργ. Ελένης ΛΙΑΝΤΑ], *Βυζαντινά νομίσματα και νομισματική (4^{ος}-15^{ος} αιώνες) – μια σύνοψη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2019, σ. xvii του προλόγου, για την παγκόσμια φήμη του βυζαντινού χρυσού νομίσματος.

ήταν το πλέον αξιόπιστο νόμισμα της Ευρώπης. Σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ευρώπη, όπου η έκδοση νομισμάτων ήταν αποκεντρωμένη την εποχή της φεουδαρχίας, στο Βυζάντιο αυτή αποτελούσε μονοπώλιο του κράτους.

Το solidus άρχισε να υποτιμάται διαδοχικά τον ΙΑ΄ αιώνα. Παλαιότερα, θεωρείτο, σχεδόν a priori, ότι η υποτίμηση αποτελούσε ένδειξη οικονομικής κρίσης, μία θεωρία που εντασσόταν στην γενικότερη αντίληψη περί βαθειάς κρίσης μετά τους μεγάλους Μακεδόνες αυτοκράτορες. Η Cécile Morrisson [16.6.1940-], ερευνήτρια και στην συνέχεια Διευθύντρια Ερευνών [1963-2000] του Centre National de Recherche Scientifique (CNRS), Διευθύντρια του Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού του Βυζαντίου [1998-2000], αντεπιπέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών [2007], ανέτρεψε την θεώρηση αυτή του ΙΑ΄ αιώνα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την δημοσιονομική πολιτική και την οικονομία. Όπως η ίδια έχει δείξει, η πρώτη σοβαρή υποτίμηση του νομίσματος, από του 1030 μέχρι του 1080, οφειλόταν στην μεγέθυνση της οικονομίας, την αύξηση του όγκου των συναλλαγών σε χρήμα και την ανάγκη, κατά συνέπεια, για ρευστότητα. Αντιθέτως, η δεύτερη υποτίμηση επί Νικηφόρου Βοτανειάτου [*1002- +10.12.1081, αυτοκρ. 1078-1081] και Αλεξίου Κομνηνού [*1048/1056- +15.8.1118, αυτοκρ. 1081-1118], προήλθε από πραγματική οικονομική κρίση²²¹. Η εκτίμηση της Morrisson ότι η βυζαντινή οικονομία διήνυε περίοδο μεγέθυνσης τον ΙΑ΄ αιώνα, αλλά και κατά την εποχή των Κομνηνών, έχει επαληθευθεί από μεταγενεστέρους ερευνητές και χαιρεί γενικής αποδοχής²²². Περαιτέρω, η Morrisson έχει αποδειξει ότι η κρατική συμμετοχή στην κυκλοφορία του χρήματος ήταν μόλις 30% του συνόλου, ένα γεγονός που ανατρέπει τις συνήθεις αντιλήψεις για τον πρωταρχικό, και σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, συνθλιπτικό ρόλο του κράτους στην εκχρηματισμένη οικονομία²²³.

Στην συνέχεια στο Κεφάλαιο Α΄ Δημόσιαι Δαπάναι, το οποίο διακρίνεται σε οκτώ ανισομεγέθη κεφάλαια, μελετώνται οι δημόσιες δαπάνες ανά κατηγορία: Δαπάνες της διοίκησης²²⁴, στρατιωτικές δαπάνες²²⁵, διπλωματικές δαπάνες²²⁶, στις οποίες αναφέρονται τα έξοδα του ταξιδιού προς την Φερράρα και Φλωρεντία για την Ένωση των Εκ-

221. Βλ. ανάλυση της πρωτότυπης συμβολής της Morrisson από την Αγγελική ΛΑΪΟΥ «Παρουσίαση του αντεπιπέλλοντος μέλους κας Cécile Morrisson κατά την επίσημη υποδοχή της στην Ακαδημία», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 82(Β΄) (2007), σσ. 204-210, εδώ σελ. 208.

222. Cécile MORRISSON «La Nusmimatique, source de l'histoire de Byzance», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 82(Β΄) (2007), σσ. 211-236, εδώ σσ. 222-223.

223. Cécile MORRISSON, *Monnaie et finances de l'empire byzantine (Xe-XVe siècles). Hommes et richesses dans l'empire byzantine II*, 1992, σσ. 291-315, με αναφορά από την Αγγελική ΛΑΪΟΥ «Παρουσίαση του αντεπιπέλλοντος μέλους κας Cécile Morrisson...», *όπ.π.*, σελ. 208.

224. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 422-459 [1992, σσ. 250-287].

225. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 460-508 [1992, σσ. 288-336].

226. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 509-524 [1992, σσ. 337-352].

κλησιών, δαπάνες του παλατιού και της αυλής²²⁷, εκκλησιαστικές δαπάνες²²⁸, δαπάνες για την φιλανθρωπία²²⁹, δαπάνες για την παιδεία και την εκπαίδευση²³⁰, δαπάνες για την ΚΠολη²³¹. Πράγματι, η αυτοκρατορία, ήταν κάτοχος μεγάλης και σοβαρής περιουσίας, η οποία είχε διπλό χαρακτήρα, πρώτον, κτηματικό και δεύτερον, βιομηχανικό²³². Η πρωτεύουσα, η Βασιλεύουσα, μία πόλη που παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια και ευμάρεια από οποιαδήποτε άλλη, της αυτοκρατορίας²³³. Η Βασιλεύουσα είχε καταστεί το παγκόσμιο εμπορικό κέντρο του Μεσαίωνα. Στην ΚΠολη συνέρρεαν εμπορεύματα από την Ασία, την Αφρική, την Ιταλία, την Ισπανία και την Ρωσία. Όσα από τα εμπορεύματα δεν καταναλώνονταν επιτόπου, διακομίζονταν σε άλλα μέρη, μετά από μία επιτόπια επεξεργασία. Στην ΚΠολη παρασκευάζονταν τα πολυτιμότερα αντικείμενα της εποχής, όπως διακοσμημένα μεταξωτά και πορφύρες²³⁴, χρυσά καλλιτεχνήματα, βαρύτιμα κοσμήματα μετά πολυτίμων λίθων και μαργαριτών, κοσμήματα από ελεφαντοστό. Χαρακτηριστική είναι στην προκείμενη περίπτωση η περιγραφή του Βενιαμίν εκ Τουδέλης, του Ισπανοεβραίου ραββίνου – για τον οποίο ο Ανδρεάδης θα αφιερώσει μία βραχεία μελέτη²³⁵-, ο οποίος γράφει για την Βασιλεύουσα (περί το 1170): «Η ΚΠολη είναι η πόλη των συναλλαγών. Έμποροι έρχονται ενταύθα από όλα τα μέρη της γής. Μια τέτοια πόλη δεν υπάρχει ουδαμού αλλαχού, πλην ίσως της Βαγδάτης, της μεγάλης πόλεως του Ισλαμισμού. Ο αμύθητος πλούτος, ο οποίος συρρέει στην πόλη από όλα τα βασίλεια, από όλους τους τόπους και τα φρούρια, δεν είναι δυνατόν να συληφθεί και υπερβαίνει τον πλούτο όλου του κόσμου»²³⁶.

227. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 525-547 [1992, σσ. 353-376].

228. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 548-567 [1992, σσ. 377-395].

229. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 568-576 [1992, σσ. 396-404].

230. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 577-587 [1992, σσ. 405-415].

231. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σσ. 588-618 [1992, σσ. 416-446].

232. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Δημοσία Οικονομία και Στατιστική*, Μέρος Β'. *Το φορολογικόν σύστημα της Ελλάδος (Ιστορία και νομοθεσία)*. Παραδόσεις εκδοθείσαι υπό Χρ. Μ. Λαδά. Εν Αθήναις 1916, σ. 225.

233. Αθανασίου Ι. ΣΜΠΑΡΟΥΝΗ, *Ο φόρος του εισοδήματος εν Ελλάδι. Μελέτη ιστορική, κριτική και συγκριτική*. Πρόλογος Γ. Καφαντάρη. Μετάφρασις εκ του γαλλικού. Αθήναι, τύποις Κ. Σ. Παπαδόγιαννη, 1935, σ. 9, σημ. 5.

234. Για την σημασία της βιομηχανίας και εμπορίας της πορφύρας βλ. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, *Βυζαντινές πορφύρες και πορφυρογέννητοι. Έννοιες και συνειρμικοί συμβολισμοί*. Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Κ. & Μ. Σταμούλη, 2023, passim.

235. Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΕΣ «Sur Benjamin de Tudèle», *BZ* 30 (1929/30), 457-462.

236. Παράθεση από Δημήτριο ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου. Παραδόσεις*. Αθήναι, Αργύρης Παπαζήσης, 1943, σ. 93, σημ. 1.

Πώς καλύπτονταν όμως οι σημαντικές αυτές δαπάνες, τις οποίες αναλύει κατά πειστικό τρόπο ο Ανδρεάδης; Μία σημαντική πηγή ήσαν οι φόροι και για να καλυφθούν οι δαπάνες αυτές έπρεπε το κράτος να προβαίνει σε φορολογία. Ο Ανδρεάδης υποστηρίζει ότι την φορολογία πρέπει να την διακρίνουμε την ΚΠολη από την επαρχία²³⁷.

Οι φόροι που επιβάλλονταν στην Βασιλεύουσα ήσαν κυρίως έμμεσοι, και τούτο για πολιτικούς λόγους, κυρίως για την πρόληψη κινδύνων στάσεως κατά της κεντρικής εξουσίας. Οι τελωνειακοί δασμοί αποτελούσαν τα κυριότερα έσοδα του κράτους μέχρι την εποχή που εξεχωρήθησαν σε ξένους²³⁸. Αντίθετα, στην ύπαιθρο επιβαλόταν άμεσος φορολογία.

Η τακτική άμεση φορολογία παρουσιάζοταν σε τρεις κύριες μορφές. Πρώτον, ο έγγειος φόρος, ως συνέχεια του αντιστοίχου εγγείου φόρου του Διοκλητιανού, ο οποίος, με βάση ένα παλαιότερο σχέδιο είχε καταρτίσει «κτηματολόγιον», το οποίον περιελάμβανε επτά κατηγορίες γαιών²³⁹. Όπως προσφυώς είχε γράψει ο Αλέξανδρος Διομήδης²⁴⁰, «το πρόβλημα της φορολογίας της εγγείου παραγωγής απησχόλησεν πάντοτε το Βυζάντιον, χωρίς όμως ποτέ να επιτύχη ικανοποιητικήν τούτου λύσιν [...]. Κληρονόμος και συνεχιστής της Ρώμης και των υπ' αυτής απορροφηθέντων ελληνιστικών βασιλείων, [το Βυζάντιο] εξηκολούθησε την παραδοθείσαν μορφήν φορολογίας της γής. Η γή θεωρουμένη ως ακένωτος πηγή πλούτου, με την ανανεουμένην γεωργικήν απόδοσιν, έπρεπε να είναι ο κύριος τροφοδότης του δημοσίου ταμείου. Δεν εφαντάσθησαν [οι Βυζαντινοί], ούτε ότι η φορολογία ημπορεί να πνίξη την παραγωγήν, ούτε ιδίως ότι, φθάνουσα εις άκρα, κουράζει τον αγρότην μέχρι βαθμού εξαντλήσεως»²⁴¹. Την σημασία του κρατικού τομέα στην παραγωγική διαδικασία και ειδικά στον πρωτογενή παραγωγικό συντελεστή, την γη, επισημαίνει ο Νίκος Οικονομίδης [Αθήνα 14.2.1934-31.5.2000] στην περισπούδαστη μελέτη του²⁴². Δεύτερον, το χρυσάργυρον, ήταν μία

237. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Δημοσία Οικονομία και Στατιστική*, Μέρος Β'. *Το φορολογικόν σύστημα της Ελλάδος (Ιστορία και νομοθεσία)*. Παραδόσεις εκδοθείσαι υπό Χρ. Μ. Λαδά. Εν Αθήναις 1916, σσ. 214-216.

238. Αθανασίου Ι. ΣΜΠΑΡΟΥΝΗ, *Ο φόρος του εισοδήματος εν Ελλάδι...*, όπ.π., σ. 9.

239. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Δημοσία Οικονομία και Στατιστική*, Μέρος Β'. *Το φορολογικόν...*, όπ.π., σ. 228.

240. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Αλέξανδρος Διομήδης, γόνος μεγάλης οικογένειας πανεπιστημιακών και διανοουμένων, όπως αναφέρουμε παραπάνω, τραπεζίτης, άρχισε να ασχολείται συστηματικά με την βυζαντινή οικονομία, όταν είχε αποσυρθεί πλέον από την δημόσια ζωή της χώρας, από την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά (4.8.1936) και καθόλη την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου. Επιστέγασμα των βυζαντινολογικών ερευνών του θα είναι η εκλογή του στην Ακαδημία Αθηνών το 1944.

241. Αλεξάνδρου ΔΙΟΜΗΔΗ «Η εξέλιξη της φορολογίας της γής εις το Βυζάντιον», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), σσ. 306-314, εδώ σ. 306.

242. Νίκου ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ «Ο ρόλος του Βυζαντινού Κράτους στην οικονομία», στον τόμο Αγγελική Ε. ΛΑΪΟΥ (Γενική επιμέλεια), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^{ον} έως τον 15^{ον} αιώνα*. Επιστημονική Επιτροπή Cécile Morisson, Χαράλαμπος Μπούρας, Νίκος Οικονομίδης,

μορφή φόρου επιτηδεύματος και συνιστούσε την καταβολή παγίου ποσού χρυσού, στο οποίο προσετίθεται ποσό αργύρου, ανάλογο προς τα κέρδη του εμπόρου και υπολογιζόταν προς 2%. Οι φορολογικοί κατάλογοι ανανεώνονταν κάθε πενταετία. Ο έλεγχος για τον καθορισμό των κερδών λάμβανε χώρα με τρόπο ανακριτικό, ένα γεγονός, το οποίο προκαλούσε σφοδρότατες διαμαρτυρίες. Ο φόρος, ο οποίος θεωρήθηκε καταθλιπτικός, καταργήθηκε, και η κατάργησή του αναγνωρίστηκε και πανηγυρίστηκε ως νίκη της δικαιοσύνης. Τρίτον, το καπνικόν, ένας φόρος λιγότερο γνωστός. Φαίνεται ότι ήταν φόρος κεφαλικός, που υπήρχε από την Ρώμη. Στην εποχή του Ουάλεντος [328-9.8.378], δηλαδή κατά το διάστημα 364-378, επιβαλόταν όχι επί του ατόμου, αλλά επί της οικογένειας. Ο φόρος καταργήθηκε επί Τσιμισκή.

Όσον αφορά την έκτακτη φορολογία, ο Ανδρεάδης πρεσβεύει ότι συνιστά ένα από τα σκοτεινότερα ζητήματα της φορολογίας²⁴³.

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το βυζαντινό φορολογικό σύστημα, κληρονόμος και συνεχιστής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η οποία τελούσε σε παρακμή, βελτιώθηκε βαθμιαία. Η σπουδαιότητα του αμέσου φόρου βαθμιαία μειώθηκε²⁴⁴.

Τα πορίσματα των ερευνών του Ανδρεάδη για την φορολογία συνοψίζονται με βάση και τις νεώτερες έρευνες στο χρήσιμο και κατατοπιστικό βιβλίο του Α.Γ.Κ. Σαββίδη²⁴⁵, ο οποίος κάνει χρήση τόσον των πηγών όσο και της βιβλιογραφίας.

Τελευταία σημαντική συνεισφορά του Ανδρεάδη για την βυζαντινή οικονομία υπήρξε η συγγραφή δύο «εξαιρετικών για την εποχή που γράφηκαν»²⁴⁶ κεφαλαίων για την οικονομική ζωή και τα δημόσια οικονομικά του Βυζαντίου, στο πλαίσιο ενός συλλογικού τόμου που επιμελήθηκαν ο Ν. Η. Baynes και ο Η. St. L. B. Moss με τον τίτλο, *Byzantium: an introduction to East Roman civilization*, ενός τόμου, ο οποίος είχε μια περιπέτεια μέχρι να εκδοθεί, δεδομένου ότι είχε ετοιμασθεί από το 1936²⁴⁷, είχε παρα-

Κωνσταντίνος Πιτσάκης, τόμος Γ'. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σσ. 141-152. Το κεφάλαιο αυτό συνιστά μια δημοσιονομική ιστορία του Βυζαντίου.

243. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Δημοσία Οικονομία και Στατιστική*, Μέρος Β'. *Το φορολογικόν...*, όπ.π., σ. 232.

244. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Δημοσία Οικονομία και Στατιστική*, Μέρος Β'. *Το φορολογικόν...*, όπ.π., σ. 233. Β. LAUM «Entstehung der öffentlichen Finanzwirtschaft: Griechenland, Zeitalter des Hellenismus, Übergang vom Altertum zum Mittelalter», στον τόμο W. Gerloff und F. Meisel, επιμέλεια, *Handbuch der Finanzwissenschaft*, τόμ. Α'. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1926, σσ. 190-200, 207-208, εδώ σελ. 207.

245. Α.Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, *Ο κόσμος του βυζαντινού φορολογουμένου (4^{ος}-15^{ος} αι.)*. Αθήνα, εκδόσεις Κανάκη, 2018. Στο έργο αυτό θα συναντήσει ο αναγνώστης την σύγχρονη φιλολογία για την οικονομία του Βυζαντίου. Ενδιαφέρον είναι ότι ο Κ. Παπαρρηγόπουλος ασχολήθηκε με την φορολογία στο Βυζάντιο και προέβη σε συγκρίσεις με την Γαλλική Επανάσταση.

246. Παράθεση από Α.Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, *Ο κόσμος του βυζαντινού φορολογουμένου (4^{ος}-15^{ος} αι.)*. Αθήνα, εκδόσεις Κανάκη, 2018, σ. 36.

247. Πράγματι, τόσον ο Ευάγγελος ΦΩΤΙΑΔΗΣ, *Βιβλιογραφία...*, όπ.π., σ. 20, όσον και ο Athanasios SBAROUNIS, *Andreas M. Andreades...*, σ. 257, παραδίδουν ως έτος έκδοσης του τόμου το 1936.

δοθεί στο τυπογραφείο, αλλά λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κατορθώθηκε να κυκλοφορηθεί μόλις το 1948, δεκατρία χρόνια μετά τον θάνατο του Ανδρεάδη, στην Οξφόρδη και να μεταφρασθεί στα ελληνικά μόλις το 1972, 24 χρόνια αργότερα²⁴⁸.

4.3. Η ενασχόληση με τους Ιουδαίους/Εβραίους στο Βυζάντιο

Είναι ενδιαφέρον ότι όταν ο Ανδρεάδης ασχολείται με μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα στο Βυζάντιο, όπως οι Ιουδαίοι, οι οποίοι διαφοροποιούνται θρησκευτικά και λατρευτικά, δεν επικεντρώνει την προσοχή και το ενδιαφέρον του μόνον στην κοινωνική κατάσταση και στον τρόπο διαβίωσης, αλλά και στην οικονομική και φορολογική διάσταση του ζητήματος.

Επηρεασμένος προφανώς από την ύπαρξη Εβραίων/Ιουδαίων στην γενέτειρά του Κέρκυρα, ένα θέμα που έχει ακραιφνώς μελετήσει²⁴⁹, διερευνά την θέση των Εβραίων στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας και συμπεραίνει ότι το φαινόμενο του αντισημιτισμού γεννήθηκε με την ίδρυση των ghettos, τα οποία υπήρξαν ένας θεσμός που φαίνεται να οργανώνεται στην Βενετοκρατούμενη Ανατολή από τον ΙΕ' αιώνα²⁵⁰.

Ειδικά για το Βυζάντιο θα αφιερώσει δύο μελέτες²⁵¹, από τις οποίες η μία είναι αρκετά εκτενής. Για τον λόγο αυτό διερωτάται πόσοι ήσαν οι Εβραίοι και ποιες σε πόλεις ή αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας ήσαν εγκατεστημένοι²⁵².

Εκκινώντας από τις περιγραφές του ραββίνου Βενιαμίν του εκ Τουδέλης, τον οποίο συμπληρώνει σε ορισμένα σημεία²⁵³, προβαίνει σε μία σύγκριση της κοινωνικής κατάστασης των Εβραίων στην Δύση με την Ανατολή. Οι Εβραίοι στη Δύση, λόγω της απαγόρευσης του δανεισμού με τόκο για τους χριστιανούς, κατόρθωσαν να αποκτήσουν μία μονοπωλιακή θέση στην Δύση με συνέπεια να δημιουργηθούν φαινόμενα αντισημιτισμού²⁵⁴. Τέτοια φαινόμενα δεν παρατηρήθηκαν στο Βυζάντιο, παρόλο που απαγορευόταν η στρατολογία και ο διορισμός Εβραίων στο Δημόσιο.

248. N. H. BAYNES και ο H. St. L. B. MOSS, *Εισαγωγή στον βυζαντινό πολιτισμό*, μετφ. από Μακρή. Αθήνα, Παπαδήμας, 1972 [με ανατυπώσεις].

249. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Στατιστικά πληροφορία περί της εν Κερκύρα Εβραϊκής κοινότητος», *Οικονομική Ελλάς* 28.4.1912.

250. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Περί του αν υπήρχον Εβραίοι εν Κρήτη ότε οι Βενετοί κατέλαβον την Μεγαλόνησον», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 4 (1929), σσ. 32-37, ανατυπωμένο στον τόμο ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 663-667.

251. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Οι Εβραίοι εν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει. Διάλεξις γενομένη εν τῇ Εταιρείᾳ Βυζαντινῶν Σπουδῶν», *ΕΕΒΣ ΣΤ'* (1929), σσ. 23-43, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 609-627. Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση των ΕΡΓΩΝ. Επίσης Α. Μ. ANDRÉADÈS «Les juifs et le fisc dans l' Empire byzantin», *Mélanges Charles Diehl*, vol. I. Paris 1930, σσ. 7-29, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 629-659. Α. Μ. ANDRÉADÈS «The Jews in the Byzantine Empire», *Economic History* 3 (1934), σσ. 1-23, μετάφραση στην αγγλική του άρθρου στην *ΕΕΒΣ*.

252. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Οι Εβραίοι εν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει», ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σ. 609.

253. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Οι Εβραίοι εν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει», ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 614-615.

254. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Οι Εβραίοι εν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει», ΕΡΓΑ, τόμ. Α', σσ. 615-616. Πβ. Evangelos CHRYSOS «The Jews and other minorities in Byzantium», εν *Καπετάνιος και Λόγιος*.

Ός μία ακόμα συνεισφορά του Ανδρεάδη είναι το γεγονός ότι ο ίδιος προέβαινε σε συγγραφή μίας σειράς βιο-εργογραφικών άρθρων και νεκρολογιών για σημαίνοντα πρόσωπα της επιστήμης, της τέχνης και πολιτικής της εποχής του. Ειδικά για τους Μεσαιωνολόγους-Βυζαντινολόγους είχε δημοσιεύσει μία νεκρολογία για τον Henry Monnier²⁵⁵ και μία άλλη νεκρολογία για τον «πρώτο βυζαντινολόγο της Μεγάλης Βρετανίας», σύμφωνα με τον Καθηγητή Σαββίδη²⁵⁶, τον Ιρλανδό John Bagnell Bury [Μόναχαν Ιρλανδίας 16.10.1861- Ρώμη 1.6.1927]²⁵⁷.

Η προσωπικότητα που περισσότερο θα απασχολήσει τον Ανδρεάδη είναι ο Δημήτριος Βικέλας.

4.4. Η ανάδειξη του βυζαντινολογικού έργου του Δημητρίου Βικέλα

Κατά την άποψή μας δεν ήταν τυχαία η ενασχόληση του Ανδρεάδη με την προσωπικότητα και το έργο του Δημητρίου Βικέλα [Σύρος 15/27 Φεβρουαρίου 1835-Κηφισιά 20.7.1908]. Αρκετά κοινά σημεία παρουσιάζει η σταδιοδρομία των δύο ανδρών.

Ο Βικέλας, έμπορος και λόγιος, εργάστηκε στην πρώτη φάση της ζωής του (Λονδίνο 1852-1876) με την οικονομική αρωγή των ευπόρων θείων του, Λέοντα και Βασιλείου Μελά²⁵⁸. Προικισμένος με την ιδιαίτερη ικανότητα να μαθαίνει με ευκολία ξένες γλώσσες, ταξίδεψε πολύ, έζησε έντονη κοινωνική ζωή και αφιέρωσε τον χρόνο του σε κοινωφελή έργα κατά την τρίτη φάση της πολύπλαγκτης ζωής του (Αθήνα 1896-1908). Αυτή την εποχή αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, ιδρύει τον «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων»²⁵⁹, τον «Οίκο Τυφλών» και την «Πρότυπο Μαθητική Σκοπευτική Σχολή»²⁶⁰. Αντίστοιχα, ο

Μελέτες στη μνήμη τοῦ Δημήτρη Ι. Πολέμη. Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis, editor by Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου και Ευάγγελος Χρυσός. Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 2009, σσ. 63-77.

255. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Henry Monnier», *BNJ* 2 (1921), σσ. 264-7.

256. Πβ. το βιο-βιβλιογραφικό δοκίμιο του Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ «John Bagnell, Bury (1861-1927), ο Ιρλανδός θεμελιωτής των βυζαντινών σπουδών στη Μεγάλη Βρετανία και η εποχή του. Ογδόντα χρόνια από το θάνατό του», *Βυζαντινά* 27 (2007) [δημοσ. 2008], σσ.251-234 [=επανεκδόση ως Εισαγωγή με τον τίτλο «Ο John Bagnell Bury [Μόναχαν Ιρλανδίας, 1861-Ρώμη 1927] και η εποχή του. Η συμβολή και η επίδραση του Ιρλανδού θεμελιωτή των βυζαντινών σπουδών στη Μεγάλη Βρετανία», στην ελληνική μετάφραση με επιμέλεια και Παράρτημα Βιβλιογραφίας από την Φωτεινή Πέρρα του έργου του J. B. Bury, *Η εισβολή των Βαρβάρων στην Ευρώπη*. Αθήνα, Ηρόδοτος, 2017, σσ. 9-38. Επίσης Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *The beginnings and foundation of Byzantine studies. A survey with a bibliographical appendix*. Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, σσ. 113-114.

257. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «J. B. Bury», *Ελληνικά* 1(1928), σσ.225-226.

258. Δημητρίου ΒΙΚΕΛΑ, *Η ζωή μου. Παιδικά αναμνήσεις-νεανικοί χρόνοι*. Εν Αθήναις 1908, Μέρος Β΄.

259. Ελένης ΜΠΕΛΙΑ, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιας εκατονταετίας. 1899-1999*. Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1999.

260. Αποστόλου ΣΑΧΙΝΗ «Η πεζογραφία του Δημητρίου Βικέλα», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.*, 12 (1973), σσ. 7-49, εδώ σσ. 7-8.

Ανδρεάδης ευτύχησε να έχει ευπόρους θείους εμπόρους από την πλευρά της μητέρας του, οι οποίοι χρηματοδότησαν τις σπουδές του στο Παρίσι και στο Λονδίνο. Ταξίδευε και αυτός και τις εντυπώσεις του τις δημοσίευε ως «Ταξιδιωτικές αφηγήσεις»²⁶¹. Έμαθε ξένες γλώσσες και του άρεσε η κοινωνική ζωή.

Ο Ανδρεάδης γνώρισε τον Βικέλα αρχικά στο Παρίσι, όταν ο Συριανός «ατελής έμπορος και ατελής λόγιος»²⁶² έζησε κατά την δεύτερη φάση της ζωής του (1878-1896) ως λογοτέχνης και λόγιος. Συνδέθηκε μαζί του και συνέχισε την επαφή του με την επιστροφή στην Αθήνα (1902) έως τον θάνατό του (1908).

Με τον Βικέλα θα ασχοληθεί ο Ανδρεάδης πολλαπλά. Μετά τον θάνατόν του, το 1908, θα συγγράψει εκτενή νεκρολογία στην *Byzantinische Zeitschrift*²⁶³. Είναι άξιοι μνείας ότι ο Ανδρεάδης θα αναδείξει τον βυζαντινολόγο Βικέλα με το κύριο έργο του, *Περί Βυζαντινών. Μελέτη*²⁶⁴, ένα έργο που μεταφράστηκε στην αγγλική, γαλλική και γερμανική και συνετέλεσε αναμφίβολα στην αναβίωση των βυζαντινών σπουδών στην Δύση. Τη σημασία του έργου του Δ. Βικέλα θα εξάρει ο Ανδρεάδης στην *Ιστορία του*²⁶⁵. Το γεγονός ότι το έργο εκδόθηκε στο Λονδίνο και μεταφράστηκε αργότερα (1886,1890) έχει μεγάλη σημασία, εάν αναλογισθούμε ότι οι Άγγλοι, κυρίως λόγω του Gibbon, διέκεινταν αρνητικά έναντι του Βυζαντίου. Την κατάσταση θα ανατρέψει αρχικά ο Bury, όπως είδαμε παραπάνω, και στην συνέχεια ο Runciman²⁶⁶ με τα περισπούδαστα έργα του. Ο Ανδρεάδης συντάσσει μία πλήρη βιβλιογραφία των βυζαντινών έργων του Βικέλα²⁶⁷, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η μελέτη του για το Βυζαντινόν Θέατρον (1879).

261. Όπως λ.χ. τα κείμενα του Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Η Μικρά Ασία και ο Ελληνισμός. Εντυπώσεις ταξιδιώτου*. Εν Αθήναις 1909, σσ. 18. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ «Ένα μεγάλο ελληνικό έργο στην Αίγυπτο. Εντυπώσεις ταξιδιώτου», *Νέα Εστία* 11(1932), σσ. 324-347.

262. Άλκη ΑΓΓΕΛΟΥ «Δημήτριος Βικέλας. ‘Και έμπορος ατελής και ατελής λόγιος’. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών* 2 (2000), σσ. 131-145. Πβ. Michael Llewellyn SMITH «The Exemplary Life of Dimitrios Vicelas (1835-1908)», *The Historical Review* 3(2006), σσ. 7-31.

263. Α. Μ. ANDRÉADÈS, «Démétrius Bikélas», *BZ* 18(1909), σσ. 305-308.

264. Δημητρίου ΒΙΚΕΛΑ, *Περί Βυζαντινών. Μελέτη*. Εν Λονδίνο, Williams and Norgate, 1874. Αναστατική έκδοση Αθήναι, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, 1976 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 110].

265. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* (1918), σ. 191, σημ. 6 [1992, σ. 363, σημ. 6].

266. Πβ. Αλέξη Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ «Μετά την τιμητική διάκριση του Σέρ Στήβεν Ράνσιμαν», *Νέα Εστία* 130(τ. 1346) (1 Δεκεμβρίου 1991). Νίκου ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ «Στήβεν Ράνσιμαν: Ο ιστορικός και το έργο του», στον τόμο Λίνου Μπενάκη, επιμέλεια, *Τρεις Βρεταννοί μελετητές της αίγλης του Βυζαντίου*. (Πρακτικά Ημερίδας της Διεθνούς Επιστημονικής Εταιρείας Πληθονικών και Βυζαντινών Μελετών, Αθήνα 19 Δεκεμβρίου 2001). Αθήνα, Στοιχειάγρα, 2004, σσ. 13-22.

267. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Démétrius Bikélas», *BZ* 18(1909), σσ. 305-308, εδώ σ. 308. Α. Μ. ANDRÉADÈS «Démétrius Bikélas», *Revue d' Europe et d' Amerique* 20 (1908), σσ. 175-185, αναδημοσιευμένο στα ΕΡΓΑ, τόμ. Γ', σ. 133.

Εκτενέστερα θα σκιαγραφήσει ο Ανδρεάδης τον Βικέλα σε δύο μεταγενέστερα μελετήματά του, τα οποία θα δημοσιευθούν το 1910²⁶⁸, όπου ομιλεί με πολλή αγάπη για τον άνθρωπο και τον χαρακτήρα του. Για το έργο του γράφει πολύ λίγα πράγματα ο Ανδρεάδης. Αναφέρει π.χ. ότι ο Λουκής Λάρας «ο οποίος είναι ταυτόχρονα συγγραφέας και ήρωας διαφοροποιείται τόσο πολύ, ωστόσο παραμένει ένας από τους καλύτερους μας μυθιστοριογράφους» ή ότι «η ηρωική γαλήνη του πάπα-Νάρκισσου είναι η ίδια με αυτή του Βικέλα»²⁶⁹.

Κατά τον Μεσοπόλεμο θα επανέλθει ο Ανδρεάδης²⁷⁰ στον Βικέλα. Είναι η εποχή κατά την οποία προτείνεται από διάφορους στοχαστές η συγκρότηση μίας Βαλκανικής Ομοσπονδίας, η οποία θα περιλαμβάνει μία νομισματική και τελωνειακή ένωση²⁷¹, μία άποψη που έχει αρκετούς θιασώτες.²⁷² Ειδικότερα, το 1934 δημοσιεύει τρία άρθρα στη Βραδυνή (13, 14 και 16 Νοεμβρίου 1934), όπου εκθέτει κυρίως τα βιογραφικά του, διατυπώνει ωστόσο και μία ενδιαφέρουσα κρίση για τον *Λουκή Λάρα*. «Εκτός ύφους απλού και επαγωγού», σημειώνει ο Ανδρεάδης «επιμελούς συνθέσεως (καλής δηλαδή αρχιτεκτονικής) και ενδιαφερούσης πλοκής, ο Λάρας έχει και πραγματική πρωτοτυπία κατά τούτον, ότι πρώτος ο Βικέλας εσκέφθη να μας περιγράψει την ζωή που διήγαγον κατά την Επανάστασιν όχι μόνον οι στρατιώται του Κολοκοτρώνη και του Καραϊσκάκη ή οι ναύται του Μιαούλη και του Κανάρη, αλλά και οι απόλεμοι αστοί, των οποίων εν τούτοις η καρτερία και η φιλοπονία υπήρξαν και αυτά στοιχεία απαραίτητα δια την επιτυχίαν του Αγώνος» (Βραδυνή 13, 14 και 16 Νοεμβρίου 1934)²⁷³.

Τελικές παρατηρήσεις- Συμπεράσματα

Από την προηγούμενη ανάλυση και ενασχόληση με το ιστορικοοικονομικό έργο του Ανδρεάδη, τίθεται το ερώτημα: Τι μένει από τον Ανδρεάδη; Σε αντίθεση με προγενέστερους χρονικά, αλλά και με όλους τους επόμενους, αλλά και τους σύγχρονους θεωρητικούς της Δημοσίας Οικονομίας, ο Ανδρεάδης είναι εκείνος που απέκτησε την πλέον παγκόσμια φήμη και εμβέλεια. Απτή απόδειξη, ότι το έργο του μεταφράσθηκε

268. A. M. ANDRÉADÈS, *Démétrius Bikélas*. Athènes 1910, σσ. 31.

269. A. M. ANDRÉADÈS, *Un Hellène ami de la France: Démétrius Bikélas*. Athènes 1910, σ. 10.

270. A. M. ANDRÉADÈS, «Un précurseur de l' Union Balkanique: Démétrius Bikélas. 1835-1908», *Les Balkans* 4 (1933), σσ. 11-31.

271. Αγγέλου Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Δημοσιονομικά Μελέται*, τχ. Α'. Αθήνα 1931. Α. ANGELOPOULOS, *Les Finances Publiques des États Balkaniques*. Athènes, 1932.

272. Για ανάλογες σκέψεις και προτάσεις από άλλους συγγραφείς και διανοητές του Μεσοπολέμου βλ. Χρήστου ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*. Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 1993, σσ. 337-340.

273. Πβ. Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Θεοδόση ΠΥΛΑΡΙΝΟΥ «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935). Ο ιστορικός της οικονομίας και ο ιστορικός της λογοτεχνίας», *η παρέμβαση* τχ. 139 (Άνοιξη 2007), σσ. 48-57, εδώ σσ. 51-52.

σε ξένες γλώσσες, ενώ ανατυπώθηκε αναστατικά, παραμένοντας ένα έργο αναφοράς. Η συγγραφή της ογκώδους *Ιστορίας της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας* του εξασφάλισε μεγάλη φήμη, καθώς ως σύλληψη και ανήκε, ήδη την εποχή της δημοσίευσής του, σε παλαιότερη και σεβάσμια, ιστορική αντίληψη (Aug. Böckh). Ο ίδιος, μάλιστα, αναφέρει ότι για το Βυζάντιο δεν υπάρχει ένα ανάλογο έργο σαν του Böckh για την ελληνική αρχαιότητα. Επίσης, οφείλουμε να αναφέρουμε, ότι η διατήρηση του ονόματός του ως θεωρητικού της Δημοσίας Οικονομίας οφείλεται και στο γεγονός- κάτι που την εποχή εκείνη θεωρείτο αυτονόητο-, ότι αρκετοί σημαντικοί πανεπιστημιακοί της επόμενης γενεάς υπήρξαν μαθητές του ή συνεργάτες του στην Νομική Σχολή. Αναφέρουμε τα ονόματα: Κυριάκος Βαρβαρέσος- στο όνομα του οποίου είναι αφιερωμένες οι *Γενικά Αρχαία Φορολογία* (1935)-, Αλέξανδρος Σβώλος, Δημήτριος Καλιτσουνάκις, Άγγελος Αγγελόπουλος, Παναγιώτης Β. Δερτιλής – οι δύο τελευταίοι υφηγητές του στην Νομική Σχολή Αθηνών-, Ιωάννης Κούλης, Νίκος Κασκαρέλης. Ο καθένας από τους επονομαζόμενους, για δικούς του λόγους, συντήρησε την ευφημιστική πρόσληψη του Ανδρεάδη²⁷⁴.

Ο Werner Sombart [Ermsleben 19.1.1863-Berlin 18.5.1941], προλογίζοντας το έργο του Αθανασίου Σμπαρούνη, στην γερμανική του έκδοση²⁷⁵, έθετε το κεντρικό ερώτημα που αφορά την ιστοριογραφία του Ανδρεάδη: «Αυτό, όμως που χαρίζει στο έργο του αποβιώσαντος έναν ιδιαίτερο προσωπικό τόνο, μου φαίνεται ότι είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας έθεσε ως σκοπό του να συγγράψει την ιστορία, έστω και μόνον την δημοσιονομική, ενός λαού (eines Volkes), ο οποίος έχει συνέχεια ύπαρξης ως γλωσσικός λαός [Sprachvolk], αλλά όχι και ως κρατικός λαός [Staatsvolk]. Τι αποτελεί, θα έπρεπε να ρωτήσουμε σε αυτή την περίπτωση το «ιστορικό υποκείμενο»; Πού έγκειται η πνευματική συνάφεια την οποία προϋποθέτουμε σε κάθε ιστορική παράθεση; Τι συνδέει τους Έλληνες της «κλαστικής» εποχής με τους Έλληνες που διαβιούν υπό βυζαντινή ή τουρκική κυριαρχία; Εφόσον τα δημοσιονομικά συστήματα αποτελούσαν πάντα συστατικά στοιχεία του εκάστοτε κράτους, δεν είχαν καμμία σχέση προς τους λαούς που ζούσαν συμπτωματικά σε αυτό το κράτος; Με αυτά τα ερωτήματα θεματοποιούνται τα πλέον ενδιαφέροντα προβλήματα φιλοσοφίας της ιστορίας και το ότι ο Ανδρεάδης θέτει ένα σκοπό όπως τον δικό του αποτελεί ακριβώς την ιδιομορφία του έρ-

274. Σύγχρονοι θεωρητικοί της Δημοσίας Οικονομίας, όπως ο Ομότιμος Καθηγητής της Δημοσίας Οικονομικής στο ΕΚΠΑ, Βασίλειος Ράπανος, τακτικόν μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, αναγνωρίζουν την συμβολή του Ανδρεάδη στην Δημοσία Οικονομική. Βασιλείου ΡΑΠΑΝΟΥ «Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και οι σύγχρονες απόψεις για τη φορολογία», στον τόμο Μιχάλη ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, επιμέλεια, *Ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. Ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών*. Αθήνα, Μεταμεσοσύγκτιες εκδόσεις, 2008, σσ. 31-60 [Ανοικτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας του Τμήματος Οικονομικής Επιστήμης του ΕΚΠΑ]. Βασιλείου ΡΑΠΑΝΟΥ «Ανδρέας Ανδρεάδης: Ένας πρωτοπόρος της Δημοσίας Οικονομικής», *The Athens Review of books*, έτ. 13^ο, τχ. (142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 25-35.

275. Ath. SBAROUNIS, *Andreas M. Andreades. Begründer der Finanzwissenschaft in Griechenland*. Vorwort von K. Varvaressos (σσ. VII-X), Vorwort Werner Sombart (σσ. III-VI). Jena, Gustav Fischer Verlag, 1940.

γου του, η οποία μας αναγκάζει να το προσεξούμε με ζωηρότατο ενδιαφέρον. Δυστυχώς ο θάνατος τον εμπόδισε να λύσει το πρόβλημα που είχε θέσει»²⁷⁶.

Η κριτική αυτή προσέγγιση είχε συνέχεια, όπως έχει αναδειχθεί ο Θανάσης Γκιούρας²⁷⁷. Ένα χρόνο αργότερα, το 1941, ο Καλιτσουνάκις συνέγραψε μία νεκρολογία για τον Werner Sombart²⁷⁸ και με την ευκαιρία αυτή έλαβε την πρόσφορο αφορμή να γράψει μια εκτενεστάτη σημείωση²⁷⁹, στην οποία εξέθετε τις δικές του απόψεις για την συνεισφορά του Ανδρεάδη και στην αποθέωσή του από μία ομάδα πανεπιστημιακών. Η αφορμή της αρνητικής στάσης του Καλιτσουνάκι έναντι του Ανδρεάδη πρέπει να αναζητηθεί στην υποψηφιότητα του Καλιτσουνάκι- μαζί με τον Ξενοφ. Ζολώτα και τον Ιωάννη Τουρνάκη-, ως τακτικού καθηγητού στην Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ το 1931. Τότε ο Ανδρεάδης είχε κρατήσει μία αδιάφορη στάση στην κριτική που άσκησε ο Κυριάκος Βαρβαρέσος στην μελέτη του Καλιτσουνάκι με τον τίτλο, *Ο Werner Sombart και η συστηματοποιήσις της Πολιτικής Οικονομίας*²⁸⁰. Με την αρνητική κριτική που είχε ασκήσει ο Κυριάκος Βαρβαρέσος στο έργο αυτό του Καλιτσουνάκι, όπως και σε άλλα του, ευνόησε στην Εισηγητική Έκθεση που είχε συντάξει ο ίδιος με τον Αλέξ. Σβώλο την υποψηφιότητα του Ξενοφ. Ζολώτα για την Β΄ τακτική έδρα της Πολιτικής Οικονομίας. Ο Καλιτσουνάκις απάντησε στην εισηγητική έκθεση με την συγγραφή ειδικού φυλλαδίου²⁸¹, στο οποίο δεν περιοριζόταν μόνον στις παρατηρήσεις του Βαρβαρέσου, αλλά προχωρούσε και σε κριτική του έργου του Ζολώτα. Κατά την συνεδρίαση της 4^{ης} Μαρτίου 1931 ο Βαρβαρέσος, ανταπαντώντας στο φυλλάδιο του Καλιτσουνάκι θεώρησε ότι δεν υπήρχε λόγος να αλλάξει την γνώμη του και παράλληλα χαρακτήρισε το κείμενο του Καλιτσουνάκι για τον Sombart ως «απλή έκθεση» του γερμανικού βιβλίου²⁸². Τώρα με την νεκρολογία για τον Sombart δίδεται η πρόσφορη αφορμή στον Καλιτσουνάκι να ξιφουλκήσει τόσον κατά του Βαρβαρέσου, όσον και κατά του Ανδρεάδη. Ενθυμούμενος τα της εκλογικής διαδικασίας το 1931 γράφει: «Εις ταύτα εσιώπησεν ο Ανδρεάδης είτε λόγω αγνοίας, είτε λόγω της αφιλοσοφήτου και ιδιοτύπου φυσικοψυχικής συνθέσεώς του. Την ανομίαν ταύτην εξεδικήθη η τύχη έστω

276. Werner SOMBART «Vorwort», στο έργο, Ath. SBAROUNIS, *Andreas M. Andreades. Begründer der Finanzwissenschaft in Griechenland*. Vorwort von K. Varvaressos (σσ.VII-X). Jena, Gustav Fischer Verlag, 1940, σσ. III-VI, εδώ σσ. V-VI.

277. Θανάση ΓΚΙΟΥΡΑ, *Φορολογία και Πολιτική...*, όπ.π., σσ. 218-219.

278. Δημητρίου ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ «Νεκρολογία + Werner Sombart», *ΑΟΚΕ ΚΑ΄ (Γ΄)* (1941), σσ. 164-168.

279. Δημητρίου ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ «Νεκρολογία + Werner Sombart», *ΑΟΚΕ ΚΑ΄ (Γ΄)* (1941), σ. 167-68, σημ. 3.

280. Δημητρίου ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ «Ο Werner Sombart και η συστηματοποιήσις της Πολιτικής Οικονομίας», *ΑΟΚΕ Ι΄ (Γ΄)* (1930), σσ. 165 -212.

281. Δημητρίου ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ, *Απάντησις εις την εισηγητικήν έκθεσιν του καθηγητού Κ. Βαρβαρέσου δια την δευτέραν τακτικήν έδραν της Πολιτικής Οικονομίας προς την Νομικήν Σχολήν του εν Αθήναις Πανεπιστημίου*. Αθήναι, Εστία, 1931.

282. Θανάση ΓΚΙΟΥΡΑ, *Φορολογία και Πολιτική...*, όπ.π., σ. 219.

και βραδέως. Μετά μίαν δεκαετίαν παρεκλήθη, ως μη όφειλεν, ο Sombart παρ' αμφοτέρων –του Βαρβαρέσου προλογίζοντος βιογραφίαν του Σμπαρούνη–, δια τον θανόντα Ανδρεάδη- να προλογίση την γερμανικήν μετάφρασιν της ως άνω βιογραφίας. Ο Sombart εν αγνοία βεβαίως των ανωτέρω, εις βάρος ασφαλώς των διαπραξάντων και όχι τούτου, εκτυλιχθέντων προλογίζει την βιογραφίαν και ορθώς εκτιμά ότι, η ιστορία του Ανδρεάδου παρέμεινε Torso, λόγω της ποικιλίας των απασχολήσεων του Ανδρεάδου, και άνευ περαιτέρω επιδράσεως, λόγω του ότι προσέφευγε πάντοτε εις ξένας και όχι ίδιας ιστορικής εργασίας»²⁸³. Στην συνέχεια του δίδεται η δυνατότητα να αναφερθεί εκτενώς στην βιογραφία του Σμπαρούνη και να ασκήσει μία αρνητική κριτική: «Εις την βιογραφίαν ταύτην, ειρήσθω εν παρόδω, υπερβολικώς υπερτιμάται υπό του Σμπαρούνη η συμβολή του Ανδρεάδου εις την δημοσιονομικήν επιστήμην εν Ελλάδι, αμαυρωμένων – δια τους πολλούς μη γνωρίζοντας– των εργασιών του Σούτσου και του Ζωγράφου (τούτου το διάγραμμα της Δημοσιονομικής Ιστορίας αναπτύσσει κυρίως ευρύτερον ο Ανδρεάδης), εις εποχήν καθ' ήν αύται πραγματικώς ήσαν αι «ιδρυτικά» και δημιουργικά [...]. Ο τίτλος του ιδρυτού δεν ήρμοζεν όμως δια την επιστημονικήν εντέλειαν εις τον Ανδρεάδην ουδέποτε και ούτε καν δια τας ελληνικάς συνθήκας. Του εδόθη από έναν καλόν, άριστον πρακτικόν δημοσιονόμον μαθητήν του, διότι ούτος από υπερβολικήν άλλοτε κλίσιν και θαυμασμόν προς τον διδάσκαλόν του δεν ηδυνήθη να διαφορίση ενδελεχώς, εκείνο το οποίον τον εσαγήνευε και το οποίον έπρεπε να είναι, από εκείνο το οποίον εν τή νηφαλία κρίσει και τή αγοητεύω εκτιμήσει, των συμβολών εκάστου εις την επιστημονικήν εξέλιξιν, πράγματι ήτο. Μετερχόμενοι όμως επιστήμην δεν δυνάμεθα να προχωρήσωμεν με το Motto του Sombart «Vitam impedere vero», εάν δεν διακρίνωμεν μεταξύ συναισθήματος και όντως όντος»²⁸⁴.

Στις αιτιάσεις του Καλιτσουνάκι οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι ο ίδιος εκλέχθηκε το 1920 σε υφηγητή της Νομικής Σχολής με την ισχυρή υποστήριξη του Ανδρεάδη, όταν η πλειοψηφία των καθηγητών δεν διέκειτο με θερμότητα υπέρ του Καλιτσουνάκι²⁸⁵. Επίσης, ο Σμπαρούνης, πρώτος χρονικώς (1923) πτυχιούχος²⁸⁶ της τότε Ανωτάτης Σχολής Εμπορικών Σπουδών (1920-1926, από του 1926-1989 σε Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, από του 1989 το σημερινό Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών) αναδείχθηκε και πρώτος χρονικώς, με τον Άγγελο Θ. Αγγε-

283. Δημητρίου ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ «Νεκρολογία + Werner Sombart», *ΑΟΚΕ ΚΑ' (Γ')* (1941), σσ. 167-168, σημ.3.

284. Δημητρίου ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ «Νεκρολογία + Werner Sombart», *ΑΟΚΕ ΚΑ' (Γ')* (1941), σ. 168, σημ. 3.

285. Για τα σχετικά τεκμήρια βλ. Παναγιώτη ΚΙΜΟΥΡΤΖΗ «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: το έργο του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», στον τόμο Μιγάλη ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, επιμέλεια, *Ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. Ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών*. Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2008, σσ. 61-93, εδώ σσ. 87-91 [Ανοικτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας του Τμήματος Οικονομικής Επιστήμης του ΕΚΠΑ].

286. Ηλία ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ «Η πρώτη Επετηρίς», στον τόμο *Επετηρίς ακαδ. έτους 1927-28*. Αθήνα, ΑΣΟΕΕ, 1928, σ. 7.

λόπουλο, διδάκτορας (1928) της ίδιας Σχολής με εισήγηση του Καλιτσουνάκι. Σημειωτέον, τέλος, ότι προξενεί εντύπωση η εμπαθής αυτή αντιμετώπιση του Καλιτσουνάκι προς τον Ανδρεάδη, δεδομένου, ότι ο Καλιτσουνάκις είχε κρίνει θετικά τόσο τα *Μαθήματα* του Ανδρεάδη το 1925²⁸⁷ όσον και το δίτομον έργο του για την Βενετοκρατία στα Επτάνησα²⁸⁸. Ο ακριβοδίκαιος και οξυδερκής, ιδιαίτερα πολυμαθής Αριστοτέλης Σίδερης τοποθετεί το ζήτημα στην σωστή του διάσταση, όταν υπογραμμίζει για τον Ανδρεάδη: «Η θεωρία της Δημοσίας Οικονομίας δεν απησχόλησε σοβαρώς τον Ανδρεάδη. Δεν ήτο άνθρωπος της θεωρίας, ο αποσυρόμενος εις το μελετητήριόν του και κατεργαζόμενος μίαν θεωρίαν επί έτη συνεχώς...Είναι ο άνθρωπος της δράσεως, της αεναίου κινήσεως, ο θέλων το πάν να μάθη και το παν να γνωρίση εις τους άλλους δια να δημιουργήση κίνησιν πνευματικήν, έφεσιν προς μάθησιν, προς εργασίαν»²⁸⁹. Καταλήγοντας στην νεκρολογία προς τον Επτανήσιο διανοούμενο θα γράψει: «Συντηρητικών αρχών, παλαιός φιλελεύθερος (liberal) με πόνον, όν εδήλου προς ημάς, έβλεπε τον λιμπεραλισμόν ναυαγούντα, αλλά δεν είχε την δύναμιν να τον εγκαταλείψη. Δια τούτο, ως διδάσκαλος της Δημοσιονομίας, ως οικονομολόγος έμεινε πάντοτε πιστός μαθητής του δασκάλου του Leroy-Beaulieu»²⁹⁰.

Ός ιστορικός της οικονομίας δεν αξιολογήθηκε ο Ανδρεάδης από τους μαθητές του στη Νομική Σχολή, με εξαίρεση τον Δημήτριο Καλιτσουνάκι²⁹¹, αλλά αξιολογήθηκε είτε από σύγχρονους του, όπως ο Αριστοτέλης Δ. Σίδερης, ο οποίος θα καταλάβει την πρώτη έδρα της Ιστορίας των Οικονομικών και Κοινωνικών Θεωριών του Οικονομικού Βίου στην Ελλάδα- είτε από μαθητές του Σίδερι, όπως τον Λ. Θ. Χουμανίδη, και φυσικά από νεώτερους ιστορικούς των οικονομικών θεωριών, όπως τον Μιχάλη Ψαλιδόπουλο, τον Μανώλη Κουντούρη, τον Θανάση Γκιούρα, τον Γιώργο Στασινόπουλο, τον Χρήστο Μπαλόγλου, αλλά επίσης κυρίως από ιστορικούς του Βυζαντίου, όπως ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος [1922-2000], η Αγγελική Λαΐτου [1941-2008], ο Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και άλλοι σημαντικοί ιστορικοί των οικονομικών θεωριών.

287. Δ(ημητρίου) Κ(ΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ) «Βιβλιοκριτική: Ανδρέας Ανδρεάδης, Δημοσία Οικονομία. Κατά τας αυθεντικάς παραδόσεις του καθηγητού κ. Α. Ανδρεάδου. Α΄. Εισαγωγικά μαθήματα. Αθήναι 1924», *ΑΟΚΕ Ε΄* (Α΄) (1925).

288. Demetrios KALITSOUNAKIS «Besprechung: Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου, Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας, 2 τόμοι. Αθήναι 1914», *BZ* 26 (1926), σσ. 118-124.

289. Α.Δ. ΣΙΔΕΡΙ «Α. Μ. Ανδρεάδης (1876-1935)», *ΑΟΚΕ ΙΕ΄* (Β΄) (1935), σσ. 195-198, εδώ σελ. 196.

290. Α.Δ. ΣΙΔΕΡΙ «Α. Μ. Ανδρεάδης (1876-1935)», *ΑΟΚΕ ΙΕ΄* (Β΄) (1935), σσ. 195-198, εδώ σελ. 197.

291. Σημειώνουμε ότι η τριανδρία των δημοσιονόμων και θεωρητικών της Δημοσίας Οικονομικής, Αθανάσιος Σμπαρόνης, Άγγελος Αγγελόπουλος και Παναγιώτης Δερτιλής, υπήρξαν πτυχιούχοι της ΑΣΟΕΕ, διδάκτορες ξένων πανεπιστημίων και συνεργάτες του Ανδρεάδη.

Κατά τον τρόπο αυτό προσπαθήσαμε να τον αξιολογήσουμε ως μελετητή και ιστορικό των οικονομικών του Βυζαντίου και του Μεσαιωνικού Ελληνισμού γενικότερα. Η Δημοσία Οικονομία των Βυζαντινών δεν μεταφράστηκε σε ξένη γλώσσα, ατυχώς και δεν έχει τύχει την ανάλογη διεθνή προβολή. Παρόλα αυτά παραμένει και είναι ένα έργο αναφοράς.

Μία διάσταση της συγγραφικής παραγωγής του Ανδρεάδη είναι ότι τα κείμενα του είναι αχρωμάτιστα πολιτικά και για τον λόγο αυτό, παρά την χρονική απόσταση από την γραφή τους, μπορούν να χρησιμεύσουν για την αντιμετώπιση των παρατηρούμενων και νοσηρών φαινομένων, τα οποία τραυματίζουν την πολιτική ζωή, αιχμαλωτίζουν την δημόσια διοίκηση και την καθιστούν ευάλωτη, αμβλύνουν τις ηθικές αντιστάσεις των ατόμων και αμαυρώνουν την ελληνική κοινωνία.

ΠΡΟΣΘΕΤΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΟΚΕ Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών . Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1965. Αθήναι 1921-1971.
- ΕΕΠΑ Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1902-
- ΕΕΦΣΠΑ Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
- ΕΚΔΟ Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής, Αθήναι 1932-1943
- ΕΚΝΕ Επιθεώρησις Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών Αθήναι 1908-1909.
- ΕΡΓΑ Έργα Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου. Επιμέλεια Κ. Βαρβαρέσου, Ιω. Πετρόπουλου, Ιερωνύμου Πίντου, 3 τόμοι, Αθήναι 1938-1940.

Παράρτημα: Αφιερώματα. Βιβλιογραφία για τον Ανδρεάδη

Α. Με τον θάνατόν του, την αποφράδα 29^η Μαΐου 1935, δημοσιεύθηκαν ένα πλήθος από νεκρολογίες από Έλληνες και ξένους διανοητές. Τον σχετικό κατάλογο θα βρή ο αναγνώστης στου Ε. Π. Φωτιάδου, *Βιβλιογραφία Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*. Αθήναι, Ελευθερουδάκης, 1936.

Στην συνέχεια καταγράφουμε τα μετεγενέστερα δημοσιεύματα, κατά σειρά χρονική, που κυκλοφορήθηκαν.

Αγγελόπουλος, Άγγελος Θ. «Προοίμιον», σε Α.Μ. Ανδρεάδου, *Γενικαί Αρχαί Φορολογίας-Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις*. Αθήναι, Ιω. Ζαχαρόπουλος, 1935, σσ. α' - δ'.

Αγγελόπουλος, Άγγελος Θ. «Ο Ανδρεάδης ως Οικονομολόγος», *Εργασία*, έτ. Ζ', τχ. 335 (31.5.1936), σσ. 613-614.

Dölger, Franz «A. M. Andreades», *Byzantinische Zeitschrift* 36 (1936), σσ. 285-288.

Sbarounis, Ath., *Andrè M. Andrèadés. Fondateur de la Science des Finances en Grèce*. Πρόλογος Κ. Varvaressos. Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1936, σσ. VIII+294.

Sbarounis, Ath., *Andreas M. Andreades. Begründer der Finanzwissenschaft in Griechenland*. Vorwort von Werner Sombart (III-VI). Vorwort von K. Varvaressos (σσ. VII-X). Jena, Gustav Fischer Verlag, 1940, XII+264.

- Δερτιλής, Παναγιώτης Β. *Λόγος επιμνημόσυνος εκφωνηθείς εις το Επιστημονικόν Μνημόσυνον Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου*. Θεσσαλονίκη, Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Α. Π. Θ., 1946.
- Σβάλος, Αλέξανδρος «Ανδρέας Ανδρεάδης. Σκιαγραφία», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 2 (1952), σσ. 1-10.
- Περιοδικόν *Νέα Εστία*, έτ. ΚΘ', τόμ. 57^{ος}, τχ. 671, Αθήναι 15 Ιουνίου 1955. Σελίδες αφιερωμένες στον Καθηγητή Α. Μ. Ανδρεάδη (σσ. 771-784). Στο αφιέρωμα αυτό, με αφορμή του 20ετούς ιωβηλαίου από τον θάνατόν του, συνεργάστηκαν:
- Πέτρος Χάρης «Είκοσι Χρόνια (29 Μαΐου 1935-29 Μαΐου 1955)», σ. 771.
 - Ξεν. Ζολώτας «Ανδρέας Ανδρεάδης», σ. 772.
 - Ιωάννης Ν. Κούλης «Ο Οικονομολόγος και ο Διδάσκαλος», σσ. 772-73.
 - Ν. Β. Κασκαρέλης «Α. Μ. Ανδρεάδης», σσ. 773-781.
 - Θεμ. Αθανασιάδης-Νόβας «Ανδρεάδης, Καθηγητής του Θεάτρου», σσ. 782-84.
- Ioannito, Giuseppe «La finanza pubblica nell' opera storica di Andrea M. Andreades», *Archivio Finanziario* XI (1963), σσ. 134-72.
- Διεθνές Συνέδριον Δημοσίας Οικονομικής και Δημοσιονομικής Πολιτικής προς τιμήν Ανδρέα Ανδρεάδου. Αθήνα, 26-29 Νοεμβρίου 1976. Αθήναι, Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών [100 έτη από την γέννηση του Ανδρεάδη]. Στο Συνέδριο αυτό η εισαγωγική ομιλία του τότε Προέδρου της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικών Επιστημών και Πρυτάνεως της ΑΒΣΠ, με τίτλον:
- Lazaros Th. Houtanidis, «Opening Address: Andreas Andreades», *Spoudai KZ'* (2) (1977), σσ. 233-237.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Ανδρέας Ανδρεάδης (1876-1935)», *Κερκυραϊκά Νέα*, έτ. 41^{ον}, αριθμ. 1598, Σεπτέμβριος 1985, σσ. 5-6.
- Αγγελόπουλος, Άγγελος Θ. «Πενήντα χρόνια μετά το θάνατο του μεγαλύτερου Έλληνα οικονομολόγου – Ανδρέας Ανδρεάδης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 3 (1706) (15 Ιανουαρίου 1987), σσ. 27-31.
- Αγγελόπουλος, Άγγελος Θ. «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. 50 χρόνια από το θάνατό του», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 61(B') (1986), σσ. 435-450. Το κείμενο αναδημοσιεύθηκε αυτούσιο στην επανέκδοση του έργου του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Α'. Από των Ομηρικών μέχρι των ελληνομακεδονικών χρόνων. Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη. Εισαγωγή και συμπληρωματική βιβλιογραφία Χρήστου Π. Μπαλόγλου. Αθήνα, εκδόσεις Παπαδήμα, 1992, σσ. VII-XXII. Αναδημοσιεύθηκε με τον τίτλο Α. Θ.
- Αγγελόπουλος «Η πνευματική κληρονομιά του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη», *The Athens Review of Books*, έτ. 13^{ον} (τχ. 142) (Σεπτέμβριος 2022), σσ. 55-59, χωρίς καμμία αναφορά στην έκδοση του 1992.
- Μπαλόγλου, Χρήστος, επιμέλεια, *Συμβολή στα 50 χρόνια του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη (1876-1935) όπως εορτάστησαν από την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών*. Αθήνα

- 1989, 35 σσ., με κείμενα του Αθανασίου Ι. Σμπαρούνη και του Χ. Π. Μπαλόγλου.
- Γκιούρας, Θανάσης, *Φορολογία και Πολιτική. Πολιτικο-οικονομική προβληματική και δημοσιονομική σκέψη*. Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 2000, σσ. 177-188.
- Βατικιώτης, Λεωνίδας «Δημοσιονομική Θεωρία και Φορολογική Πολιτική», *Τα Τετράδια της Οικονομίας*, Σαββατοκύριακο 7/8 Οκτωβρίου 2000, σ. 15.
- Χουμανίδης, Λάζαρος «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935)», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 33 (Φθινόπωρο 2001), σσ. 25-59 [Αφιέρωμα στους Έλληνες ιστορικούς της οικονομίας].
- Κατσιμάρδος, Τάκης «Ανδρέας Ανδρεάδης. Ο ...Παπαρρηγόπουλος της ελληνικής οικονομικής ιστορίας», εφημ. *Ημερησία*, Σαββατοκύριακο 9/10 Δεκεμβρίου 2006, σσ. 48-49.
- Μπαλόγλου, Χρήστος – Θεοδόσης Πυλαρινός «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης(1876-1935): Ο ιστορικός της οικονομίας και ο ιστορικός της λογοτεχνίας», η *παρέμβαση. Πνευματική Επιθεώρηση της Κοζάνης*, τευχ. 139 (Ανοιξη 2007), σσ. 48-57.
- Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. Ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών*. Επιμέλεια Μιχάλης Ψαλιδόπουλος. Πρακτικά Ημερίδος στη μνήμη του Ακαδημαϊκού και Καθηγητή Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη (1876-1935). 70 έτη από τον θάνατόν του. Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2008, 101 σσ. [Ανοικτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας Τμήματος Οικονομικών Επιστημών ΕΚΠΑ].
- Γιώργος Δονάτος, Για τη ζωή και το έργο του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη (1876-1935), σσ. 9-11.
 - Μανώλης Κουντούρης, Ανδρέας Ανδρεάδης «Ο Πατριάρχης», σσ. 13-22.
 - Νίκος Θεοχαράκης, Ανδρέας Ανδρεάδης: Οι ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις, σσ. 23-32.
 - Βασίλειος Ράπανος, Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και οι σύγχρονες απόψεις για τη φορολογία, σσ. 33-60.
 - Παναγιώτης Κιμουρτζής, Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: Το έργο του στο ΕΚΠΑ, σσ. 61-93.
 - Αντώνης Μπρεδήμας, Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και η νομική επιστήμη, σσ. 95-98.
- Stasinopoulos, Yorgos, «Andreas Andréadès: Economic liberalism's dilemmas in the interwar period», *The European Journal of the History of Economic Thought* 28(4) (2021), σσ. 654-78.
- The Athens Review of books*: Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, έτ. 13^{ον}, τχ. 142, Σεπτέμβριος 2022.
- Βασιλάκης, Μανώλης «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: Homo Universalis. Εκδήλωση της Τράπεζας της Ελλάδος προς τιμήν του», *The Athens Review of books*, τχ. 143 (Οκτώβριος 2022), σσ. 18-19.

Ζαμπακίδης, Ζήνων «Ανδρέας Ανδρεάδης (1876-1935)», *Ξενοφών* 9 (Ιούνιος 2024), σσ. 6-8.

Β. Έργα Ανδρέα Ανδρεάδη που έτυχαν αναστατικής επανέκδοσης στην Ελλάδα. Η καταγραφή γίνεται κατά σειρά χρονική.

Ευθύς μετά τον θάνατόν του, η Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ αποφάσισε να επανεκδώσει σε τρεις ογκώδεις τόμους ορισμένα από τα δημοσιεύματα του Ανδρεάδη. Πολλά από τα δημοσιεύματα του Ανδρεάδη, δημοσιευμένα σε ξένα και δυσπρόσιτα περιοδικά ή και σε τιμητικούς τόμους, είναι προσβάσιμα χάρη στην τρίτομη αυτή έκδοση:

Έργα Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου. Επιμέλεια Κ. Βαρβαρέσου, Ιω. Πετρόπουλου, Ιερωνύμου Πίντου, 3 τόμοι, Αθήναι 1938-1940.

Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Ιστορία των Εθνικών Δανείων*. Μέρος Α'. *Δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825)- Το Δημόσιον Χρέος επί της Βαυαρικής Δυναστείας*. Εν Αθήναις, Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, 1904, σσ. ιστ'+ 138. Επανέκδοση με Ευρετήριο Αθήνα, Διον. Ν. Καραβία, MCMLXXXVI.

Α. Μ. Ανδρεάδη, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*. τομ. Α'. *Από των ομηρικών μέχρι των ελληνομακεδονικών χρόνων*. Πρόλογος Α. Θ. Αγγελοπούλου (σσ. VII-XXII). Εισαγωγή (σσ. XXVII- XXXV) και συμπληρωματική βιβλιογραφία (σσ. 563-583) Χ. Π. Μπαλόγλου, συνολικά, σσ. XLII+ 583.

Α.Μ. Ανδρεάδου, *Σύστημα Δημοσίας Οικονομικής*. Τόμος Α'. Μέρος Β'. *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας από των ηρωϊκών χρόνων μέχρι της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*. Εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου Ραφτάνη, 1918, σελ. ιβ' +336 [Η Δημοσία Οικονομία των Βυζαντινών]: 337-634+στ'. Το έργο ανατυπώθηκε αναστατικά: Α.Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β'. *Από των ελληνομακεδονικών μέχρι και των βυζαντινών χρόνων*. Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη. Εισαγωγή Σάββα Παρ. Σπέντζα. Συμπληρωματική βιβλιογραφία Χ. Π. Μπαλόγλου – Α. Δ. Στεφανή. Αθήνα, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1992 – Για το δίτομο αυτό έργο πβ. τις κρίσεις του Α. Γ. Κ. Σαββίδη «Η ιστορία της ελληνικής δημοσίας οικονομίας», εφημ. *Μεσημβρινή*, 29.1.1993, σ. 16 (και επανέκδ. στου ιδ., *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά. Άρθρα της «ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗΣ»*, 1991-1994, Αθήνα, Ιωλκός, 1999, σσ. 136-137), Σάββα Παρ. Σπέντζα «Βιβλιογωνία», εφημ. *Η Καθημερινή*, 15.1.1995, σ. 16, Χρήστου Π. Μπαλόγλου, στον *Παρνασσό ΛΕ'* (1993), σσ. 586-591.

Α. Μ. Ανδρεάδου, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τόμοι 2. Αθήναι, τυπογραφείον «Εστία», Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, 1914, σσ. XXIV + 419, σσ. XXII+ 350. Το δίτομο έργο επανεκδόθηκε αναστατικά από τις εκδόσεις Διον. Ν. Καραβία, Αθήνα 1994, με ευρετήρια από τον Χ. Π. Μπαλόγλου στην Σειρά Νεοελληνικής Οικονομικής Ιστορίας Γ' της Βιβλιοθήκης Ιστορικών Μελετών 254.

- A. M. Ανδρεάδου, *Η Επτανησιακή Δημοσία Οικονομία κατά την περίοδον 1797-1814*. Επιμέλεια Βαλερίου Μέξα. Κέρκυρα 1936. Ανατύπωση με Πρόλογο-Βιβλιογραφία Χ. Π. Μπαλόγλου «Επτανησιακή Βιβλιογραφία Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου (1993)». Αθήνα, εκδόσεις Διον. Ν. Καραβία, 1995, σσ. 3-6 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 255. Σειρά Νεοελληνικής Οικονομικής Ιστορίας Δ΄].
- A. M. Ανδρεάδου, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας (Σχολικόν έτος 1924-25)*. *Εθνικά Δάνεια και ελληνική δημοσία οικονομία*. Μέρος Α΄. *Από της Επαναστάσεως μέχρι της Πτωχεύσεως (1821-1893)*. Εν Αθήναις, Δ. Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα και Σια, 1925, σσ. 178-183 [ανατύπωση με Ευρετήριο. Αθήνα, Διον. Ν. Καραβία, 2010 [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 220/Σειρά Νεοελληνικής Οικονομικής Ιστορίας Δ΄].
- Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ροϊδικά Μελετήματα 1911-1934*. Φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτη Μουλλά. Αθήνα, MIET, 2010, όπου και εκτενή, εμπειριστατωμένα «Προλεγόμενα» (σσ. 9-41) του επιμελητή – Πβ. για την έκδοση αυτή την βιβλιοκρισία του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου «Ενας σημαντικός βιογράφος του Ροΐδη», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Σάββατο 23 Οκτωβρίου 2010 και την αναλυτική του Χρήστου Π. Μπαλόγλου, στην *Μνημοσύνη* ΙΗ΄ (2010-2012), σσ. 362-368.

ZUSAMMENFASSUNG

ANDREAS M. ANDREADES (1876-1935). DER BERÜHMTE NATIONALÖKONOM, WIRTSCHAFTSHISTORIKER UND DIE BYZANTINISCHE WIRTSCHAFT
90 JAHRE VON SEINEM TOD UND 150 JAHRE VON SEINER GEBURT

von Dr Christos P. Mpaloglou (Baloglou)

Andreas Andreades, kretischen Ursprungs, wurde am 30. November/12. Dezember 1876 in Korfu geboren. Nachdem er das Studium im Gymnasium von Korfu abgeschlossen hatte, wo er prominente Lehrer hörte, studierte er an der Rechtswissenschaftlichen Fakultät in Paris, wo er folgende Grade erwarb: Lizentiat 1895, Doktorat der Rechtswissenschaften 1899, Doktorat der Wirtschaftswissenschaften 1901. Seine erste Dissertation in Rechtswissenschaften lautet *Des peines alternatives ou parallèles* (Paris 1899, 197pp.) und seine wirtschaftliche Dissertation im Gebiet der Wirtschaftsgeschichte lautet *Essai sur la foundation et l'histoire de la Banque d'Angleterre* (Paris 1901, pp. XII+376). Diese zweite Dissertation wurde erweitert nachdem Andreades in London in den Jahren 1901-1902 weiter forschte und u.d.t. *Histoire de la Banque d'Angleterre*, [tome I, pp. XXXII+138, tome II, pp. 320 pp., Paris 1904] einen grossen Ruhm und Anerkennung dem Verfasser brachte²⁹².

292. Vgl. A. M. ANDRÉADÈS, *Histoire de la Banque d'Angleterre; ses Origins, sa Fondation, son Développement, &c., &c.*, Préface de Charles-Léon Lyon-Caen, tome I: 1640-1819, pp. XXXII+348, tome II: 1819-1903, pp. 320. Paris, Arthur Rousseau, 1904. Das Werk wurde in englischer Sprache übersetzt: A. M. ANDRÉADÈS, *History of the Bank of England. Two volumes in One*. Translated by Christabel Meredith; with a Preface by H. S. Foxwell. London, P.S. King & Son, 1909, pp. XXXIX+455. 2nd edition, 1924, pp. XXXIX+455. 3rd edition 1935. 4th edition with a New Introduction by Paul Einzig. Oxford, 1966.

In London sammelte Andreades das umfangreiche Material seiner nationalökonomischer Habilitationsschrift, die er im Jahre 1904 u.d.t. *Ιστορία των Εθνικών Δανείων, Μέρος Α΄. Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825)*. Το δημόσιον χρέος επί της Βαυαρικής δυναστείας (Athen 1904, pp. ιε' +138) herausgab.

Andreades wurde im Jahre 1902 als professeur agrégé an die Universität Athen, Rechtswissenschaftliche Fakultät, berufen, und erhielt im Jahre 1906 dortselbst den ordentlichen Lehrstuhl für öffentliche Finanzen und Statistik. Im Februar 1934 zog er sich von der Lehrtätigkeit zurück. Ordentlicher Mitglied der Akademie Athen seit deren Gründung im März 1926, starb in Athen am 29 Mai 1936.

Andreades wirkte nicht nur als ein Autor wirtschaftshistorischer Publikationen, sondern er wirkte als Literatur- und insbesondere Theaterkritiker, als Journalist, Redakteur, Mitarbeiter und Korrespondent. Von Bedeutung sind seine kurzen Biographien verschiedener Persönlichkeiten von Theater, von der Politik, von der Literatur.

Andreades teilte die Lehre von der Staatsfinanzen in die Theoretische Finanzwissenschaft und die Angewandte Staatswirtschaft und stellte als Prinzip auf, dass beiden Teilen gleiche Wichtigkeit zukomme; er entschloss sich die Theorie in einem einfachen Abriss zu behandeln und seine Aufmerksamkeit der Herausgabe einer Systematischen Geschichte des Finanzwesens zuzuwenden. Dieses System «sollte aus drei grösseren Teilen bestehen, deren erster von der griechischen Staatswirtschaft von den heroischen Zeiten bis zum 19. Jahrhundert, deren zweiter von der Staatsschuld Griechenlands und deren dritter vom griechischen Steuerwesen handeln sollte»²⁹³.

Was die byzantinische Staatswirtschaft betrifft, sie ist von grossem Interesse, da sie die Entwicklung des öffentlichen Finanzwesens eine besondere Etappe darstellt; sie war nicht allein von jener Westeuropas im Mittelalter völlig verschieden, sondern sogar jener der Renaissancestaaten in vieler Hinsicht überlegen.

Das Hauptwerk von Andreades über diesen Gegenstand findet sich im ersten Band seiner Geschichte und zwar in seiner ersten Auflage²⁹⁴, doch behandelt er auch eine Reihe anderer, sowohl früheren als auch späteren Arbeiten des Autors, Fragen der byzantinischen Wirtschaft, wie das Geld- und Münzwesen, den Reichtum von Konstantinopel, demographische Fragen.

Die Landwirtschaft, in Friedenszeiten oder zu Zeiten militärischer Expansion gut entwickelt, litt während der für das Reich unglücklichen Zeiten ausserordentlich: der Mangel an Sicherheit und die schlechten Pachtbedingungen entmutigten die Bauern und veranlassten sie, Grund und Boden zu verlassen. Doch haben die Basileis zu wiederholten Malen Massnahmen zugunsten des kleinen Grundbesitzes getroffen.

Der Handel und die Industrie werden ebenso wie die gesamte Stadtwirtschaft durch das Zunftwesen und den Interventionismus des Staates beherrscht. Handel und Industrie, mit Einschluss der dabei verwendeten Arbeiter bildeten Privatmonopole, d.h. Privilegien, die den ein-

293. A. M. ANDREADES, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, Bd. I. Athen, 1928, S. VIII.

294. A.M. ANDREADES, *Σύστημα Δημοσίας Οικονομικής*. Bd. I. Teil II. *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας από των ηρωϊκών χρόνων μέχρι της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*. Athen, Raftanis 1918, S. ιβ' +336+[Die Finanzwirtschaft der Byzantiner]: 337-634+στ'. Dieses Werk ist nachgedruckt worden mit einer Einleitung von Savvas Spentzas. Literatur von C. Baloglou-A. Stephanis. Athen, Papadimas, 1992.

zelen Zünften verliehen wurden, denen jedoch zugleich eine Kontrolle und eine Reihe von Verpflichtungen auferlegt waren. Mit diesem Regime verfolgte der Staat zwei verschiedene Ziele: Erstens, Vorbeugung der Arbeitslosigkeit in den produktiven Klassen, und zweitens, Schutz der Konsumenten vor jeglichem Missbrauch, der aus den Privilegien erwachsen könnte. Wiewohl man die Vorteilhaft des Systems bestritten und dasselbe als unliberal verurteilt hat, enthüllt Andreades mehrere glückliche Ergebnisse desselben. Jedenfalls war das Regime nicht nur dem Zeitgeist entsprechend, sondern auch liberaler als das System anderer Staaten. Die Staatsmonopole hatten mehrere Artikel umfasst. Es ist hervorzuheben, dass beständige Monopole eher selten waren und weit eher Verwaltungs- oder wirtschaftlichen als fiskalischen Charakter hatten. Die fiskalischen Monopole bildeten einfache finanzielle Auskunftsmittel.

Andreades schreibt Finanzgeschichte, Wirtschaftsgeschichte und er beschäftigt sich nicht mit der Dogmengeschichte. Obwohl er sich mit den finanziellen Autoren der klassischen Antike befasste –Xenophon, [Aristoteles] *Oeconomica*–, befasste sich nicht mit den byzantinischen Autoren, die ökonomischen Fragen oder Themen handelten. Es ist beachtenswert, dass Andreades als erster Autor die Rolle und den finanziellen Geist von Georgios Gemistos- Plethon anerkannte. Leider hatte er keine Publikation vorgelegt und seine Gedanken gaben den Anlass von Veröffentlichung von verschiedenen Publikationen-Artikel, Dissertationen, Diplomarbeiten-, über das ökonomische Denken von Plethon.

